

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<https://hdl.handle.net/2066/218997>

Please be advised that this information was generated on 2021-10-28 and may be subject to change.

Faculteit der Managementwetenschappen

Centre for Urban Research (CentUR)
Geografie, Planologie en Milieu

23-4-2020

Analyse debat kringlooplandbouw

Eindrapport

Huub Ploegmakers
Kevin Raaphorst
Henk-Jan Kooij
Noelle Aarts

Samenvatting

In dit rapport presenteren we de resultaten van een onderzoek naar het maatschappelijke debat rondom het beleidsconcept kringlooplandbouw. Doel van het onderzoek is om te verkennen of het concept een overbruggende rol kan spelen tussen de verschillende deelnemers aan het debat over duurzame voedselproductie. Dit vergt inzicht in de overeenkomsten en de verschillen in de interpretaties van de diverse betrokkenen. In dit verband hebben we de volgende onderzoeksvraag geformuleerd: *Welke narratieven en daarmee samenhangende handelingsperspectieven van het beleidsconcept kringlooplandbouw zijn er in het maatschappelijke debat te identificeren?* Om de hoofdvraag te beantwoorden hebben we gekeken naar 1) de gehanteerde definities, 2) de problemen die kringlooplandbouw moet oplossen (doel-middel redeneringen) en 3) de normatieve evaluaties (fundamentele aannames, normen, en waarden) die aan bepaalde interpretaties ten grondslag liggen. We hebben vervolgens gekeken welke narratieven te onderscheiden zijn op basis van de verschillen en overeenkomsten in interpretaties en op welke vlakken deze verschillende narratieven elkaar lijken te vinden.

Om te achterhalen in hoeverre de gehanteerde definities verschillen dan wel overeenkomen hebben we uitspraken geanalyseerd over wat kringlooplandbouw is, wat het niet is en op welk schaalniveau het plaats moet vinden. Volgens bijna alle auteurs gaat kringlooplandbouw vooral om het sluiten van mineralen- en nutriëntenkringlopen van mest, voer, water en bodem. In dit verband stelt vrijwel iedereen dat gewasresten, voedselresten en procesafval zoveel mogelijk hergebruikt moeten worden en verwerkt tot nieuwe producten. Ook moet het kunstmestgebruik teruggedrongen worden. Vooral in het parlementaire debat is discussie over wat het *niet* is: het halveren of saneren van de veestapel, geen industriële mestverwerking, minder import of het terugbrengen van kunstmest en bestrijdingsmiddelen naar nul (of juist niet: 'niet minder, maar anders'). Als er expliciet duiding gegeven wordt aan een schaalniveau is dit vaak het bedrijfsniveau, waarbij op regionale schaal goed moet worden samengewerkt voor het hergebruik van grond- en reststoffen. Het internationale niveau wordt echter niet door alle auteurs uitgesloten.

Wat betreft de doel-middel redeneringen die ten grondslag liggen aan interpretaties van kringlooplandbouw hebben we bekeken welke problemen en doelen aan het concept gekoppeld worden. Overigens zijn deze onderling uitwisselbaar. Wat opvalt is de openheid van het concept. Het wordt als middel in verband gebracht met het oplossen van een breed scala aan problemen en doelen. Hoe explicieter dit verband, en daarmee de doel-middel relaties, hoe sterker de redenering kan overkomen. Veel genoemde kwesties waar kringlooplandbouw een oplossing voor zou moeten bieden zijn het herstel van biodiversiteit, het vergroten van het verdienvermogen van boeren, herstel van bodemkwaliteit, het tegengaan van klimaatverandering en milieukwaliteitsverbetering (inclusief de stikstofproblematiek). Enerzijds creëert deze openheid van het concept een grote mate van draagvlak, maar anderzijds leidt dit ertoe dat verschillende doelstellingen van kringlooplandbouw uiteindelijk onverenigbaar lijken te zijn.

Om de normatieve evaluaties met betrekking tot kringlooplandbouw te achterhalen hebben we geanalyseerd welke aannames, normen en waarden en belangen schuil gaan achter specifieke opvattingen van kringlooplandbouw en de problemen die het zou moeten aanpakken. Daarbij hebben we gekeken naar normatieve uitspraken over de relatie met maatschappelijke belangen, aannames over wat het boerenmetier inhoudt en argumenten waarmee de positie van boeren ten opzichte van de maatschappij geduid wordt. Wat betreft de maatschappelijke positie van boeren, lijken alle partijen elkaar te vinden in de belofte dat boeren een fatsoenlijke boterham moeten verdienen. Afgezien daarvan zien we dat juist normatieve evaluaties behoorlijk uiteenlopen bij de verschillende spelers van het debat. Enerzijds gaat het om de waarde die auteurs toekennen aan (mogelijk strijdige) maatschappelijke belangen als natuur, economische groei en voedselproductie. Anderzijds gaat het over de aannames met betrekking tot bepaalde sleutelbegrippen binnen de agrarische bedrijfsvoering zoals innovatie en efficiëntie.

Op basis van de verschillen en overeenkomsten in definities, doel-middel redeneringen en normatieve evaluaties zijn een viertal narratieven geïdentificeerd. Dit zijn: 1) het narratief van de onafhankelijke boer, 2) het narratief van natuurinclusiviteit, 3) het narratief van technologische innovatie en 4) het narratief van de markt. Ondanks het feit dat deze narratieven verschillend zijn, lijken zij ook belangrijke overeenkomsten te hebben. Kijkend naar de definities die aan het concept kringlooplandbouw gegeven worden, komen veel aspecten terug die door vrijwel alle partijen in het debat gedeeld worden. Voor de meeste partijen zijn de uitgangspunten van kringlooplandbouw helder: het betekent het sluiten van kringlopen, minder verspilling van nutriënten, hergebruik van grond- en reststoffen, een gezonde bodem, minder input van veevoer en minder kunstmest. Ook bij de doel-middel redeneringen zien we veel overeenkomsten. Het is bijvoorbeeld een breed gedragen opvatting dat bodemdegradatie een toenemend probleem is, klimaatverandering tot aanpassingen noopt, het verlies aan biodiversiteit zorgwekkend is en dat het inkomen van de boer onder druk is komen te staan.

In de normatieve evaluaties zijn ook een aantal overeenkomsten te zien. Allereerst staat voorop dat de transitie die zich in de landbouw moet gaan voltrekken betaalbaar blijft voor de boer: er moet een eerlijke prijs voor de producten betaald worden die de boeren in staat stelt een 'eerlijke boterham' te verdienen. Ten tweede wordt de Nederlandse landbouwsector neergezet als toonaangevend in de wereld. Die positie moeten we volgens velen kunnen inzetten om als goed voorbeeld de transitie naar kringlooplandbouw in andere landen te stimuleren. Ten derde worden termen als (ecologische) efficiëntie en (technologische) innovatie genoemd om de transitie vorm te kunnen geven. In dit normatieve spel treedt tegelijkertijd ook meer onduidelijkheid op: wat is immers een 'eerlijke prijs'? Is de hoogtechnologische efficiëntie van het Nederlandse landbouwmodel nou wel iets om zo trots op te zijn, als dit leidt tot veel van de problemen waar we nu mee zitten? Wat voor efficiëntie is gewenst, en hoever moeten we dat nastreven?

Inhoud

Samenvatting.....	1
1 Inleiding.....	5
2 Onderzoeksbenadering.....	5
3 Data en methode	7
4 Resultaten: retorisch spel analyse.....	9
4.1 Betrokken auteurs en organisaties	9
4.2 Semantisch spel: wat kringlooplandbouw wel en niet is.....	10
4.2.1 Consensus over het begrip, discussie over de precieze invulling.....	10
4.2.2 Elementen die niet iedereen onder kringlooplandbouw schaaft.....	11
4.2.3 Omvang van de veestapel.....	12
4.2.4 Schaal waarop kringlooplandbouw moet plaatsvinden.....	13
4.2.5 Conclusie.....	13
4.3 Causaal spel: Kringlooplandbouw als veelzijdig concept.....	14
4.3.1 Kringlooplandbouw als oplossing voor veel problemen	14
4.3.2 Achterliggende mechanismen	15
4.3.3 Het concept kringlooplandbouw verandert door een andere context	16
4.3.4 Pseudoconsensus over kringlooplandbouw?	17
4.3.5 Bedreigingen voor de uitvoering	18
4.3.6 Conclusie.....	18
4.4 Normatief spel: het belang van kringlooplandbouw	18
4.4.1 Relatie landbouw en natuur	18
4.4.2 Positie van Nederland en kringlooplandbouw in de wereld.....	20
4.4.3 High-tech versus low-tech innovatie.....	23
4.4.4 Wat is efficiëntie?	25
4.4.5 Positie van ‘de boer’ in relatie tot ‘de maatschappij’	26
4.4.6 Conclusies.....	27
4.5 Narratieven.....	27
4.5.1 Narratief van de onafhankelijke boer	28
4.5.2 Narratief van natuurinclusiviteit	30
4.5.3 Narratief van technologische innovatie	31
4.5.4 Narratief van de markt	32
4.5.5 Narratieven binnen het retorische spel	33
5 Conclusies.....	34

5.1	Gehanteerde definities van kringlooplandbouw.....	34
5.2	Problemen die kringlooplandbouw moet oplossen.....	34
5.3	Normatieve evaluaties achter interpretaties van kringlooplandbouw	35
5.4	Narratieven en handelingsperspectieven	35
6	Discussie	36
	Referenties.....	37
	Bijlage A Bestudeerde documenten.....	38
	Bijlage B Indeling deelnemers debat (organisaties) naar narratieven.....	44
	Narratief van de onafhankelijke boer	44
	Narratief van natuurinclusiviteit.....	45
	Narratief van technologische innovatie.....	46
	Narratief van de markt.....	47
	Bijlage C Retorisch spel en narratieven	48
	Narratief van de onafhankelijke boer	48
	Narratief van natuurinclusiviteit.....	49
	Narratief van technologische innovatie.....	51
	Narratief van de markt.....	52

1 Inleiding

In opdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving hebben we een analyse uitgevoerd van het maatschappelijke debat rondom het beleidsconcept kringlooplandbouw. Daartoe hebben we uitspraken over kringlandbouw geanalyseerd van politici, boeren, boerenorganisaties, experts en wetenschappers in diverse communicatiecontexten. We hebben verschillen en overeenkomsten in de interpretaties en daarmee samenhangende handelingsperspectieven rondom kringlooplandbouw geïdentificeerd in opiniërende artikelen, vakbladen, en debatten die in de Tweede Kamer zijn gevoerd. Doel van het onderzoek is om te verkennen of het concept kringlooplandbouw een overbruggende rol kan spelen tussen de verschillende deelnemers aan het debat over duurzame voedselproductie. Het gaat erom te achterhalen of er potentie bestaat voor ‘consensus overlap’, op basis waarvan gewerkt kan worden aan een nieuwe, breed gedragen interpretatie van het concept kringlooplandbouw en via die weg aan handelingsperspectieven en een succesvolle implementatie.

Zoals we hieronder zullen toelichten willen we deze doelstelling behalen door het beantwoorden van de volgende centrale onderzoeksvraag: *Welke narratieven en daarmee samenhangende handelingsperspectieven van het beleidsconcept kringlooplandbouw zijn er in het maatschappelijke debat te identificeren?* Deze vraag beantwoorden wij aan de hand van vier deelvragen, te weten:

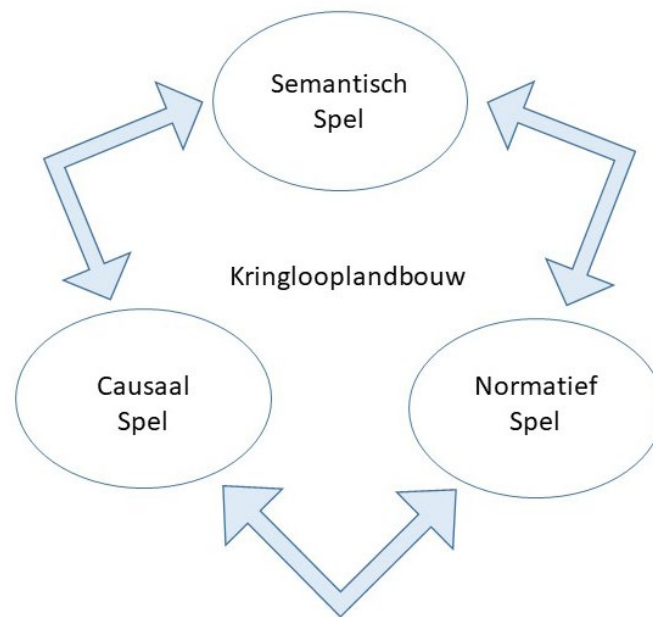
1. Welke definities van kringlooplandbouw worden in het maatschappelijk debat gehanteerd en hoe verschillen die tussen de deelnemers aan het debat?
2. Welke doel-middel redeneringen (problemen die kringlooplandbouw moet oplossen) liggen ten grondslag aan interpretaties van kringlooplandbouw en welke verschillen en overeenkomsten zijn er tussen de deelnemers aan het debat?
3. Welke normatieve evaluaties (fundamentele aannames, normen, en waarden) liggen (impliciet) ten grondslag aan interpretaties van kringlooplandbouw en welke verschillen en overeenkomsten zijn er tussen de deelnemers aan het debat?
4. Welke narratieven zijn te onderscheiden op basis van deze verschillen en overeenkomsten, en welke handelingsperspectieven, die noodzakelijk geacht worden voor succesvolle implementatie van kringlooplandbouw, komen daar uit voort?

Allereerst zullen we een toelichting geven op de benadering die we voor dit onderzoek gehanteerd hebben. Vervolgens beschrijven we de database met artikelen die zijn geanalyseerd. In de resultaten bespreken we eerst het retorische spel dat we hebben geïdentificeerd, waarna we een beschrijving geven van de meest dominante narratieven in het debat en de daarbij horende handelingsperspectieven. Ten slotte geven we in de discussie aan welke verschillen tussen actoren meer of minder (on)overkoombaar zijn, teneinde aanbevelingen te doen voor de richting van het toekomstige debat rondom kringlooplandbouw.

2 Onderzoeksbenadering

Het debat rondom kringlooplandbouw vatten we op als een *retorisch spel* waarbij verschillende debatten – onafhankelijk van en complementair aan elkaar – de maatschappelijke betekenis van het concept voeden (Raaphorst, 2018). In het CentUR model voor *retorisch spel analyse* (Figuur 1) staat het *concept* centraal, in dit geval kringlooplandbouw. Narratieven over een concept kunnen volgens dit model bestaan uit drie soorten redeneringen die binnen het debat hun eigen retorische ‘spel’ spelen: een *semantisch*, een *causaal* en een *normatief* spel. We zullen deze drie categorieën kort toelichten.

Figuur 1 CentUR model voor retorisch spel analyse

In het *semantische spel* gaat het om de manier waarop een beleidsconcept als 'kringlooplandbouw' wordt gedefinieerd door verschillende auteurs en organisaties. Daarbij gaat het om uitspraken over wat kringlooplandbouw is en wat het niet is of niet zou moeten zijn. Het gaat er in dit verband om welke onderdelen en elementen van de landbouwpraktijk onder het concept geschaard worden. Binnen het semantische spel rondom kringlooplandbouw speelt het schaalniveau ook een belangrijke rol: kringlopen kunnen immers binnen het bedrijf, op gebiedsniveau, maar ook binnen de keten gesloten worden. We verwachten dan ook verschillen in interpretaties van auteurs ten aanzien van de schaalniveaus waarop kringlopen wel of niet gesloten kunnen worden. Kortom: we kijken hier naar een spel van in- en uitsluiting. Soms wordt dit spel in het debat expliciet gemaakt, soms blijft dit impliciet en is er een diepgaandere analyse nodig om het spel te expliciteren.

Het *causale spel* heeft betrekking op oorzaak-gevolg redeneringen met betrekking tot het beleidsconcept. De focus ligt daarbij op een specifiek type redenering: uitspraken over doel-middel relaties. In deze redeneringen is kringlooplandbouw een middel om bepaalde (maatschappelijke) doelen te bereiken. Wij zijn daarom op zoek gegaan naar de doelen waar kringlooplandbouw volgens de verschillende auteurs aan bij zou moeten dragen. Gedacht kan worden aan klimaatdoelen of het verbeteren van de inkomens van boeren. Daarbij hebben we niet alleen gekeken naar de doelen waaraan kringlooplandbouw wordt gekoppeld, maar ook naar uitspraken over de problemen die kringlooplandbouw zou moeten helpen oplossen. Het is bekend in de beleidsliteratuur dat doelen niet zomaar gelijkgesteld kunnen worden aan (de negatieve formulering) van problemen (Hoppe, 1985).

Het bepalen van een maatschappelijk doel of beleidsdoel kan niet één-op-één gelinkt worden aan de inzet van een bepaald beleidsconcept of -handeling. Of een doel gerealiseerd wordt hangt immers af van tal van andere zaken, zoals medewerking van anderen en de wijze waarop het beleidssysteem georganiseerd is. Dit is zeker het geval voor beleidsconcepten, zoals kringlooplandbouw, die in sterke mate afhankelijk zijn van uitvoering door anderen. Juist daarom is er vaak veel aandacht voor hoe de beslissingen en het handelen van anderen beïnvloed kunnen worden (in de beleidsliteratuur werd dit in het verleden aangeduid met de term 'doorwerking'). We hebben daarom bij het causale spel ook gekeken naar causale redeneringen over bedreigingen met betrekking tot de bijdrage van kringlooplandbouw aan het realiseren van maatschappelijke doelen.

In het *normatieve spel* gaat het om de fundamentele aannames, normen en belangen die ten grondslag liggen aan specifieke opvattingen van het beleidsconcept. De (politieke en morele) aanvaardbaarheid van kringlandbouw voor een bepaalde partij is in belangrijke mate afhankelijk van de onderliggende aannames, normen en belangen. Deze beïnvloeden de mate waarin bepaalde situaties en ontwikkelingen al dan niet als problematisch worden beschouwd, welke doelen hieruit voortvloeien en hoe (neven)effecten beoordeeld moeten worden. Bij beleidsconcepten zijn doelen en normatieve evaluaties vaak nauw verbonden: de normatieve evaluaties die ten grondslag liggen aan bepaalde doel-middel redeneringen worden dan ook niet altijd expliciet gemaakt. We kijken hierbij naar normatieve uitspraken over de relatie van kringlooplandbouw met maatschappelijke belangen als natuur, economische groei en voedselproductie, aannames over wat het boerenmetier inhoudt en argumenten waarmee de positie van boeren ten opzichte van de maatschappij geduid wordt.

3 Data en methode

Om het debat over het concept kringlooplandbouw – en in het bijzonder de dominante narratieven – in kaart te brengen hebben we *opinieartikelen* in dag- en weekbladen, vaktijdschriften en verslagen van parlementaire debatten verzameld en gecodeerd. We hebben opiniërende artikelen verzameld in alle landelijke en regionale kranten en de specialistische agrarische kranten Boerderij Vandaag en Nieuwe Oogst. Daartoe hebben we in Nexis Uni de volgende zoekopdracht gebruikt: kringlooplandbouw OR kringlo* & landbouw & Opinie'. Ook hebben we artikelen verzameld uit het opinieweekblad Groene Amsterdammer waarin een artikelenreeks aan het concept is gewijd. We hebben daarnaast artikelen verzameld uit vakbladen als Veeteelt, Ekoland en Resource. Hierin hebben gezocht op de termen 'kringlooplandbouw' en 'kringlo* & landbouw'. We hebben tot slot woordelijke verslagen van zowel de plenaire als de commissievergaderingen van de Tweede Kamer verzameld, waarbij we de zoekopdracht "kringlooplandbouw" hebben gebruikt.¹

We hebben ons beperkt tot artikelen die zijn verschenen in de periode van 1 januari 2018 tot 1 november 2019 (start van het onderzoek). Aanleiding voor de analyse was namelijk de 'Visie Landbouw, Natuur en Voedsel: Waardevol en Verbonden' van minister Carola Schouten waarin het concept kringlooplandbouw een centrale rol speelt. Deze visie is in september 2018 verschenen. We hebben deze selectie verder teruggebracht door bijdragen die niet over kringlooplandbouw gingen of artikelen in dagbladen die niet opiniërend van aard waren te verwijderen. Daarnaast zijn dubbele artikelen weggelaten. Na opschoning bleven 113 opiniërende artikelen in dag- en weekbladen, 51 artikelen in vakbladen en 76 parlementaire verslagen over. In Bijlage A zijn deze artikelen opgenomen.

Alle 240 documenten zijn vervolgens geïmporteerd in ATLAS.ti. We hebben de teksten gecodeerd en geanalyseerd aan de hand van de driedeling van verschillende redeneringen uit ons model. Daarbij hebben we dus naar de volgende aspecten gekeken:

- Welke definities worden gehanteerd in interpretaties van kringlooplandbouw en wat daarbuiten valt (semantisch spel)?
- Welke doel-middel redeneringen ten grondslag liggen aan interpretaties van kringlooplandbouw? Hier gaat het om de problemen en doelen waaraan kringlooplandbouw wordt gekoppeld (causaal spel)
- Welke onderliggende aannames, normen en waarden ten grondslag liggen aan interpretaties van kringlooplandbouw? (normatief spel)

Vervolgens hebben we gekeken hoe deze drie 'spellen' onderling verbonden zijn in de narratieven zoals deze door verschillende partijen in de media en het kamerdebat worden geuit. Zo krijgen we inzicht in de wijze waarop uiteenlopende partijen het kringloopconcept invullen. Op basis van een analyse van de overeenkomsten en verschillen hierin hebben we bepaald welke narratieven er rondom het beleidsconcept bestaan. In de laatste stap hebben

---

¹ Het gaat om de woordelijke verslagen (ook wel aangeduid als Handelingen) van de vergaderingen. Daarnaast hebben we gekeken naar Commissieverlagen waarbij we dezelfde zoekopdracht hebben gebruikt.

we bekeken in welke mate tussen de verschillende dominante narratieven een zekere consensus te bereiken valt.

We hebben de teksten gecodeerd door uitspraken van de verschillende auteurs en sprekers te lezen en te analyseren. Bij de meeste opiniërende artikelen en vakbladen hebben uitspraken betrekking op het hele artikel. Daaraan hebben we namelijk een auteur en organisatie toegekend. Vervolgens hebben we de secties van een artikel die specifiek over kringlooplandbouw gaan gecodeerd. Dit kan dus een zin, meerdere zinnen, alinea, of meerdere alinea's bevatten. Binnen eenzelfde uitspraak kunnen meerdere codes worden toegekend wanneer verschillende argumenten (semantisch, causaal, normatief) elkaar opvolgen. Binnen het medium vakblad hebben ongeveer 30 artikelen een interview-format. Voor deze stukken telt ieder antwoord of citaat van een respondent als een nieuwe uitspraak. Het aantal uitspraken per auteur valt hierdoor hoger uit in de categorie vakbladen. Binnen de opiniërende artikelen geldt dit ook voor een tweetal 'Twistgesprekken' in het NRC Handelsblad.

Binnen het medium parlementaire stukken telt iedere keer dat een politicus aan het woord komt als een nieuwe uitspraak. Wanneer een politicus geïnterrumpeerd wordt telt een hervatting van zijn of haar spreekbeurt dus in principe als een nieuwe uitspraak. Aangezien dit geregeld het geval is, is het absolute aantal uitspraken van sprekers in het parlementaire debat niet te vergelijken met opinie- en vakbladen. Binnen de spreekbeurten hebben we wederom de delen gecodeerd die over kringlooplandbouw gaan. Dit kan dus een zin, meerdere zinnen, alinea, of zelfs meerdere alinea's betreffen (soms wordt lang gesproken door een kamerlid). Ook hier zijn meerdere codes aan een uitspraak toegekend. We verwijzen naar verschillende uitspraken op basis van de nummers van de verschillende documenten in Bijlage A.

We hebben de codes aan de uitspraken toegevoegd door te zoeken naar de door ons voorgestelde typologie van semantische, causale, en normatieve redeneringen. Hoewel deze categorieën en de in sectie 2 besproken subcategorieën het vetrekpunt vormden (zie ook Tabel 1), zijn er gedurende het coderingsproces op inductieve wijze meerdere inhoudelijke codes aan de uitspraken in de teksten toegekend. De inhoudelijke codes zijn ontstaan doordat bepaalde terugkerende elementen een onderscheidende rol bleken te spelen in het debat. Deze indeling vormt de hoofdstructuur waarmee we de redeneringen waaruit de dominante narratieven zijn opgebouwd zullen behandelen. De eerste lezing van de teksten heeft geresulteerd in een groot aantal codes. Er hebben verschillende rondes van her-codering en aggregatie plaatsgevonden waarbij dubbele en overbodige codes zijn gereduceerd. De belangrijkste inhoudelijke codes presenteren we in onze kwalitatieve beschrijving van het retorische spel en in de kwantitatieve overzichten middels tabellen en staafdiagrammen.

Tabel 1 hoofd- en subcategorieën codes voor retorisch spelanalyse.

Hoofdcategorieën	Subcategorieën
Semantisch	Wat kringlooplandbouw is
	Wat kringlooplandbouw niet is
	Schaalniveau
	Directe associaties
Causaal	Problemen die het oplost
	Doelen waaraan het is gekoppeld
	Neveneffecten (ongewenste gevolgen)
	Bedreigingen voor de uitvoering
Normatief	Relatie met maatschappelijke belangen
	Invulling van boerenmetier
	Positionering boer - maatschappij

4 Resultaten: retorisch spel analyse

4.1 Betrokken auteurs en organisaties

Op basis van het type media waarin wordt gepubliceerd komt een duidelijk onderscheid naar voren in het type organisaties dat zich mengt in het debat (zie Tabel 2). In de opiniebladen zijn het vooral milieu- en natuurorganisaties, vooruitstrevende boeren (biologisch, natuurinclusief, kringloop), ketenpartijen en kennis- en onderzoeksinstituten (ecologie, landbouwkunde, sociaal) die zich roeren. In vakbladen zien we wederom veel vooruitstrevende boeren aan het woord komen. Dit is deels een gevolg van de geselecteerde vakbladen (o.a. Dynamisch perspectief, Ekoland). Dit verklaart waarschijnlijk ook de grote vertegenwoordiging van onderzoeksinstituten uit Wageningen (een aantal bestudeerde bladen worden door Wageningen University & Research (WUR) uitgegeven). Onderzoekers van andere universiteiten laten zich hier weinig zien. In de vakbladen zien we daarnaast relatief veel bijdragen van individuele melkveehouders, hun belangenorganisaties (LTO, NMV) en vertegenwoordigers van de overheid.

Tabel 2 Uitspraken naar auteur (organisatie) in het publieke debat.

Organisatie	Opinie	Vakbladen	Totaal
boer, biologisch / natuurinclusief	10	25	35
boer, algemeen (regulier)	5	1	6
boer, melkveehouderij (regulier)	6	8	14
boer, kritisch op kringlooplandbouw	5	0	5
kennis- en adviesbureaus duurzame landbouw	6	9	15
ketenpartijen	7	10	17
media	18	3	21
natuur en milieu	17	2	19
onderzoekers, landbouwkundig	6	16	22
onderzoekers, milieu en ecologie	7	5	12
onderzoekers, economisch	4	3	7
onderzoekers, sociaal	7	2	9
overheid	1	7	8
overig	14	1	15

Als we kijken naar specifieke personen zien we ook een aantal patronen per type media. Er zijn verschillende auteurs die meermaals van zich laten horen middels opiniërende stukken. Sieta van Keimpema (voorzitter Dutch Dairyman Board) roert zich met verschillende bijdragen in het debat. Jan Willem Erisman van het Louis Bolk instituut is eveneens betrokken bij verschillende bijdragen. In de specialistische agrarische dagbladen zijn er drie bijdragen van Jeroom Lemmers, directeur van de True Animal Protein Price Coalition (TAPP Coalitie). Louise Fresco mengt zich onder meer als columnist van het NRC in het debat. Tot slot zijn er verschillende journalisten van opiniebladen, zoals de Groene Amsterdammer, en eindredacties van kranten, zoals NRC Handelsblad, Trouw, en Boerderij Vandaag, die zich verschillende keren opiniërend over kringlooplandbouw hebben uitgelaten. In de vakbladen laat Frank Verhoeven (Boerenverstand) het meest van zich horen (ook één keer middels een opiniestuk). Er zijn eveneens verschillende onderzoekers aan de WUR zoals Imke de Boer en Martin Scholten (beiden dierwetenschappen) die verscheidene malen aan het woord komen.

In de parlementaire debatten (zie Tabel 3) springt één politicus er in het bijzonder eruit: Tjeerd de Groot. Ook collega's herkennen in hem een groot voorstander van kringlooplandbouw met kennis van zaken: men wil hem voordragen als 'lector kringlooplandbouw' (187) en Carola Schouten suggereert zelfs enigszins ironisch dat hij een onafhankelijke adviesdienst over het thema zou moeten beginnen (140). De Groot wordt op grote afstand gevolgd door Esther

Ouwehand (PvdD), William Moorlag (PvdA), Helma Lodders (VVD), Laura Bromet (Groenlinks) en Carla Dik-Faber (CU). Opvallend is de relatieve stilte van het CDA in het debat – en dan in het bijzonder landbouwwoordvoerder Jacco Geurt. Ook Roelof Bisschop van de SGP laat zich opvallend weinig horen.

Tabel 3 Uitspraken over kringlooplandbouw naar politicus in het parlementaire debat.

Naam kamerlid	Politieke partij	Uitspraken
Tjeerd de Groot	D66	92
Esther Ouwehand	PvdD	39
William Moorlag	PvdA	34
Helma Lodders	VVD	30
Carla Dik-Faber	CU	23
Laura Bromet	Groenlinks	21
Frank Futselaar	SP	16
Jacco Geurts	CDA	14
Rob Jetten	D66	10
Roelof Bisschop	SGP	8
Jessica van Eijs	D66	7
Gert-Jan Segers	CU	3
Arne Weverling	VVD	3
Barry Madlener	PVV	3

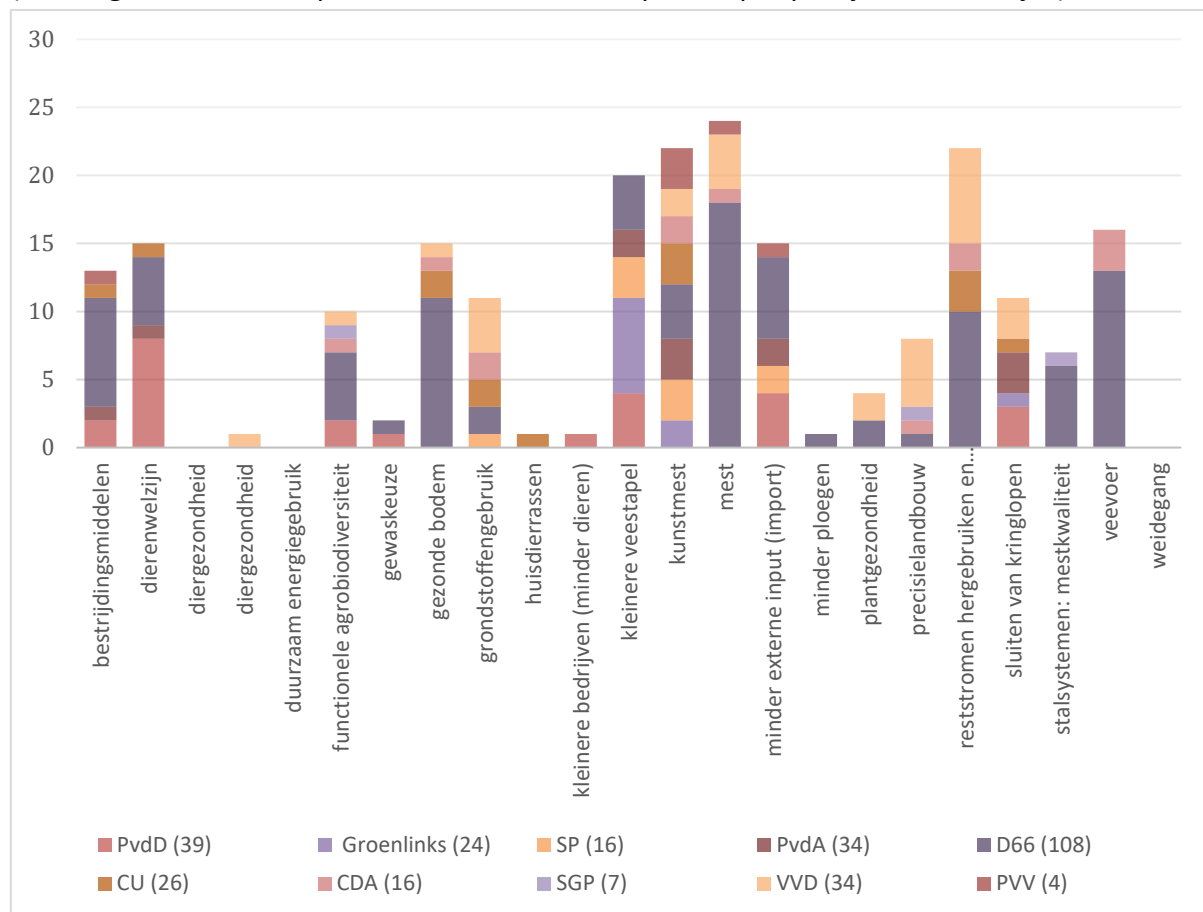
4.2 Semantisch spel: wat kringlooplandbouw wel en niet is

4.2.1 Consensus over het begrip, discussie over de precieze invulling

Er lijkt in eerste instantie consensus te bestaan over wat het begrip kringlooplandbouw inhoudt. Het gaat primair over het sluiten van kringlopen waarbij vaak gerefereerd wordt aan de mineralen- en nutriëntenkringlopen van mest, voer, water en bodem (zie figuur 2 en 3). Soms wordt de kringloop behoorlijk nauw gedefinieerd. De voorzitter van de commissie grondgebonden landbouw Ton Loman spreekt bijvoorbeeld over het *'percentage eiwit van eigen land'* (201). Over deze definitie ontstaat in een van de Kamerdebatten overigens wel veel onenigheid (zie: 145). Kringlooplandbouw betekent dat reststromen en grondstoffen op een andere manier gebruikt moeten gaan worden, waarbij, afhankelijk van de sector, bepaalde bedrijven in de keten meer moeten gaan samenwerken. In dit verband stelt vrijwel iedereen dat gewasresten, voedselresten en procesafval zoveel mogelijk hergebruikt moeten worden en verwerkt tot nieuwe producten. Dit heeft consequenties voor het type veevoer en De Groot heeft het in dit geval zelfs over *'kringloopvoer'*. Er is eveneens brede consensus dat het gebruik van kunstmest moet worden teruggedrongen.

Iedereen lijkt het er dus over eens dat kringlooplandbouw gevolgen heeft voor de inzet van kunstmest en het gebruik van voedsel- en gewasresten. Maar er is tegelijkertijd sprake van veel vaagheid: *zoveel mogelijk beperken, meer samenwerken, minder gebruik van, zo goed mogelijk sluiten van de kringloop*. Ook zegt het nog weinig over hoe dit zou moeten gebeuren. De minister spreekt in haar visie in dit verband over een *'verantwoord en evenwichtig'* gebruik (LNV, 2018). Discussies gaan vervolgens vooral over wat nu precies een verantwoord en evenwichtig gebruik is. Partijen met een groene achtergrond geven aan dat het gebruik van kunstmest zoveel mogelijk moet worden teruggedrongen of zelfs helemaal vermeden. Zij horen daarom graag hoeveel minder het gebruik dan precies wordt. Met name partijen met een landbouwachtergrond geven aan dit geen productieve discussie te vinden: *'te digitaal'* volgens minister Schouten zelf (164). Exemplarisch is ook de duiding van kringlooplandbouw door Helma Lodders: *'niet minder, maar anders'* (162).

Figuur 2 Definitie van kringlooplandbouw, uitgesplitst naar verschillende politieke partijen (aantal gecodeerde uitspraken, totaal aantal uitspraken per partij tussen haakjes)

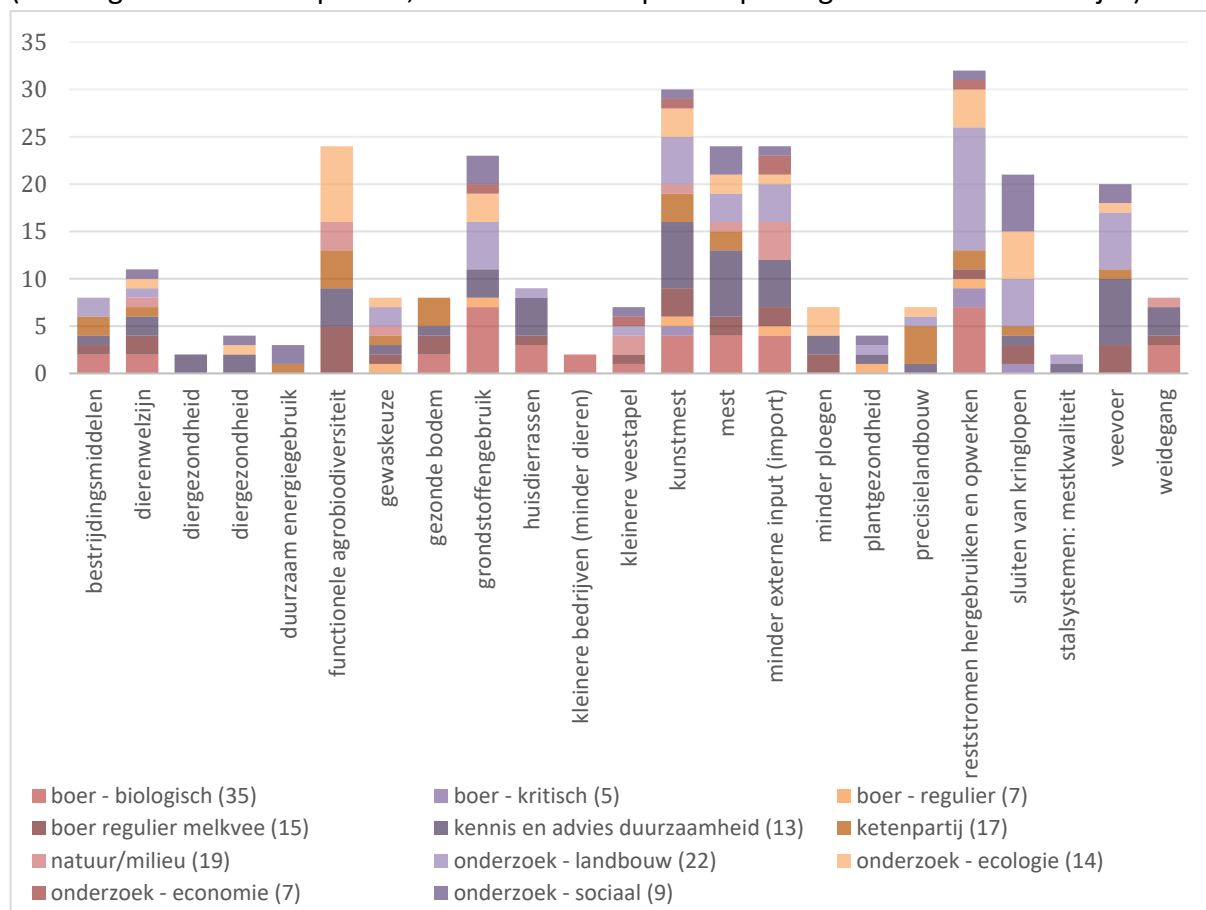
4.2.2 Elementen die niet iedereen onder kringlooplandbouw schaar

Er zijn ook een aantal elementen van kringlooplandbouw die niet in alle definities aan bod komen. Hoewel bijvoorbeeld kunstmest door vrijwel alle deelnemers aan het debat genoemd wordt, gaan weinigen in op wat kringlooplandbouw betekent voor het gebruik van dierlijke mest. Het zijn vooral mensen als Tjeerd de Groot (Figuur 2) en Frank Verhoeven van het adviesbureau Boerenverstand (Figuur 3) die benadrukken dat kringlooplandbouw een hoogwaardige kwaliteit dierlijke mest vereist. Er is volgens hen een beweging nodig van 'rotte' naar 'rijpe' mest (zie bijv. 139; 211). In deze opvatting is drijfmest in principe ongeschikt voor een systeem van kringlooplandbouw. In het verlengde daarvan is er ook meer expliciete aandacht voor de bodemvruchtbaarheid en het bodemleven. Daarbij wordt ook benadrukt dat de voordelen van biodiversiteit voor de boer zoals een vruchtbare bodem, bestuiving, voldoende water en weerstand tegen ziekten en plagen optimaal ingezet moeten worden (functionele agrobiodiversiteit). Ook door sprekers met een natuur- en milieuachtergrond wordt dit vaak als een integraal onderdeel van kringloopbouw beschouwd. Aan de andere kant van het spectrum zijn er auteurs die juist het belang van precisietechnologie zoals evenwichtsbemesting en 'pixelteelt' naar voren brengen. Ook innovaties met betrekking tot genetica en zaadveredeling worden in deze definities onder kringlooplandbouw geschaard.

Een ander element van kringlooplandbouw dat niet door iedereen als zodanig opgevat wordt is het gebruik van bestrijdingsmiddelen (of pesticiden, afhankelijk van de auteur). Tjeerd de Groot acht ook hier een beweging noodzakelijk: maar nu van 'chemie' naar 'biologie' (119). Dierenwelzijn wordt eveneens niet door alle partijen genoemd. Een aantal deelnemers aan het debat brengt dit ook expliciet naar voren. Zo stelt Esther Ouwehand in de Tweede Kamer dat dieren in de visie van Schouten 'doodgezwegen' worden (147). Ook in opiniërende artikelen wordt er door enkelen op gewezen dat kringlooplandbouw nog te veel over het

milieu en klimaat gaat: '[A]ls we dan toch opnieuw naar het hele systeem gaan kijken, laten we zorgvuldig omgaan met dieren dan de basis van dat systeem maken' (55). Overigens wordt dierenwelzijn in latere debatten door andere Kamerleden wel als onderdeel van kringlooplandbouw behandeld. Een ander onderbelicht onderdeel is de relatie met Europese en andere Internationale initiatieven voor kringlooplandbouw: De Nederlandse discussie is wel wat naar binnen gekeerd.

Figuur 3 Definitie van kringlooplandbouw, uitgesplitst naar verschillende organisaties (aantal gecodeerde uitspraken, totaal aantal uitspraken per organisatie tussen haakjes).

4.2.3 Omvang van de veestapel

Er is een element van kringlooplandbouw dat niet alleen ontbreekt in de definities van veel deelnemers, maar waarover ook een verhit debat wordt gevoerd: de omvang van de veestapel ('aantal dieren'). Deze discussie wordt vooral in de Tweede Kamer gevoerd, maar ook in de opiniestukken zien we enkele verwijzingen. Het zijn vooral partijen die natuur en milieu centraal stellen die er op wijzen dat een verkleining van het aantal dieren onderdeel moet zijn van kringlooplandbouw. Voordat Tjeerd de Groot zijn plan voor de verkleining van de veestapel introduceerde was D66 opvallend genoeg van mening dat (discussies over) dieraantallen geen onderdeel vormden van kringlooplandbouw. Hij motiveerde dit standpunt door te stellen dat er geen lineair verband is tussen de grootte van de veestapel en de milieu-impact (172). Minister Schouten heeft een vergelijkbaar uitgangspunt:

De eerste vraag (...) die ik dan vaak krijg is: hoeveel dieren minder gaat het dan worden? En dan zeg ik dat ik dat echt een te simpele weergave van de werkelijkheid vind. Het gaat mij om de vraag: hoe kunnen wij in dit land een toekomst hebben voor onze landbouw? (172)

Tjeerd de Groot gaf tijdens de eerste debatten wel aan dat een verkleining van de veestapel uiteindelijk een 'neveneffect' zou kunnen zijn van de implementatie van het kringloopconcept. De grootte van de veestapel wordt immers afhankelijk van de hoeveelheid veevoer die geteeld

kan worden, aangevuld met reststromen uit de voedingsindustrie en de akkerbouw. In de opiniërende artikelen nemen partijen met een natuurbelang zoals het WNF deze *causale* redenering over: verkleining van de veestapel is geen doel op zich, maar wel een 'logisch gevolg' van kringlooplandbouw (231, zie ook: 88). Er is maar één enkele auteur vanuit de natuurhoek die verkleining van de veestapel expliciet gelijk stelt aan kringlooplandbouw (86).

4.2.4 *Schaal waarop kringlooplandbouw moet plaatsvinden*

Consensus lijkt ook te ontbreken over de schaal waarop de kringloopketen ingericht moet worden. In haar visie heeft Minister Schouten aangegeven dat kringlooplandbouw op verschillende schaalniveaus kan plaatsvinden: *'binnen een bedrijf, een regio, Nederland of grensoverschrijdend. Het motto is: lokaal wat kan, regionaal of internationaal wat moet.'* (LNV, 2018, p. 21). In één van de debatten introduceert ze in dit verband een veelzeggende term: 'kringlooplandbouwniveau'. In hetzelfde debat geeft ze aan dat kringlooplandbouw op internationale schaal wel een uitdaging is, maar een soort van 'Nederlandse landbouw' is volgens haar ook niet de bedoeling (164). Een Kamerlid als Helma Lodders ziet minder uitdagingen: kringlopen kunnen ook op internationaal niveau gesloten worden (147). Tjeerd de Groot geeft in dit verband aan dat op sommige vlakken de focus van Schouten te regionaal georiënteerd is:

Ik zie een uitleg van kringlooplandbouw die heel erg regionaal is. Ik zie in deze brief allemaal regionale initiatieven. Maar ook als je regionaal mais geeft aan dieren – ik noem maar een voorbeeld – dan maakt het voor de aarde niet zo heel veel uit of die mais uit Amerika komt of uit de regio. (149).

De internationale dimensie van kringlooplandbouw wordt geproblematiseerd door met name de Partij voor de Dieren. Aangegeven wordt dat import van diervoeding (tapioca, sojabonen) niet past binnen kringlooplandbouw. De import wordt ook geassocieerd met het op export gedreven landbouwmodel (hier gaan we in paragraaf 4.4.3 verder op in). Zij zien hierbij wel een gevaar: *'Er zijn al mensen uit de boerenhoek – laat ik de onverdachte criticasters nemen – die zeggen dat het kennelijk alleen geen kringloop heet als we naar de maan importeren'* (94). In dit licht wijst de Partij voor de Dieren erop dat internationale handelsdeals (o.a. met betrekking tot kalfsvlees uit China) niet stroken met het kringloopconcept. Ook de SP wijst hier op (147). Tjeerd de Groot onderkent dit in hetzelfde debat: *'een van de knoppen waar je uiteindelijk aan moet gaan draaien, is toch de import van grondstoffen uit Zuid-Amerika. Dat is namelijk tevens de import van stikstof en de bron van onze mest'* (149).

In de opiniërende artikelen wordt minder expliciet ingegaan op het schaalniveau waarop kringlopen idealiter gesloten zouden moeten worden. Uitzonderingen zijn Henk Folmer en Jeltsje van der Meer-Kooistra (WUR) die stellen dat er minder grondstoffen over grotere afstanden ingevoerd hoeven te worden als akkerbouw en veehouderij elkaars grondstoffen gebruiken en reststromen uit de voedselketen benutten (84, zie ook: 88; 205). Guus Geurts, beleidsgericht milieukundige en adviseur, stelt dat import wel mogelijk is, maar alleen uit Europa. Hij stelt daarom importhellingen op palmolie en soja voor. Hij motiveert dit net als de andere auteurs met causale redeneringen zoals de voetafdruk, biodiversiteit- en natuurverlies elders en meer normatieve evaluaties zoals een rechtvaardige en duurzame voedselvoorziening (30). Onder andere Milieudefensie pleit in dit verband voor de bescherming van de Nederlandse markt:

De EU moet onze markt beschermen tegen de import van soja en palm- olie, om de teelt van plantaardige eiwit- en oliegewassen hier weer een kans te geven. Pas dan krijgt de door minister Schouten gewenste kringlooplandbouw een kans (92).

4.2.5 *Conclusie*

Het semantische spel van in- en uitsluiting over wat kringlooplandbouw wel en niet is lijkt dus gespeeld te worden aan de hand van een aantal kernthema's: *voer, mest, en bestrijdingsmiddelen; de omvang van de veestapel; de schaal waarop kringlopen gesloten dienen te worden*. Het semantische spel rondom het schaalniveau van kringlooplandbouw raakt duidelijk het causale spel. Het is namelijk de ruimtelijke schaal van de kringloop die bepalend is voor de context die aan het concept verbonden wordt.

4.3 Causaal spel: Kringlooplandbouw als veelzijdig concept

4.3.1 Kringlooplandbouw als oplossing voor veel problemen

Kringlooplandbouw wordt aan allerlei maatschappelijke problemen en opgaven gekoppeld. Dat komt duidelijk naar voren in Tabel 4 waarin we een onderscheid maken naar uitspraken over de doelen die kringlooplandbouw moet helpen behalen, alsmede de negatieve formulering daarvan – de problemen die het concept moeten helpen oplossen. Dit geeft een vergelijkbaar beeld. Veel doelen en problemen hebben betrekking op natuur (biodiversiteit), milieu en klimaat. Een aantal problemen is direct gerelateerd aan de bedrijfsvoering van boeren: denk aan bodemdegradatie (weglekken mineralen) en toenemende kwetsbaarheid voor ziekten. Ook worden problemen benoemd met betrekking tot de bedrijfsvoering zelf, zoals inkomens die onder druk staan en de afhankelijkheid van export en schommelende marktprijzen.

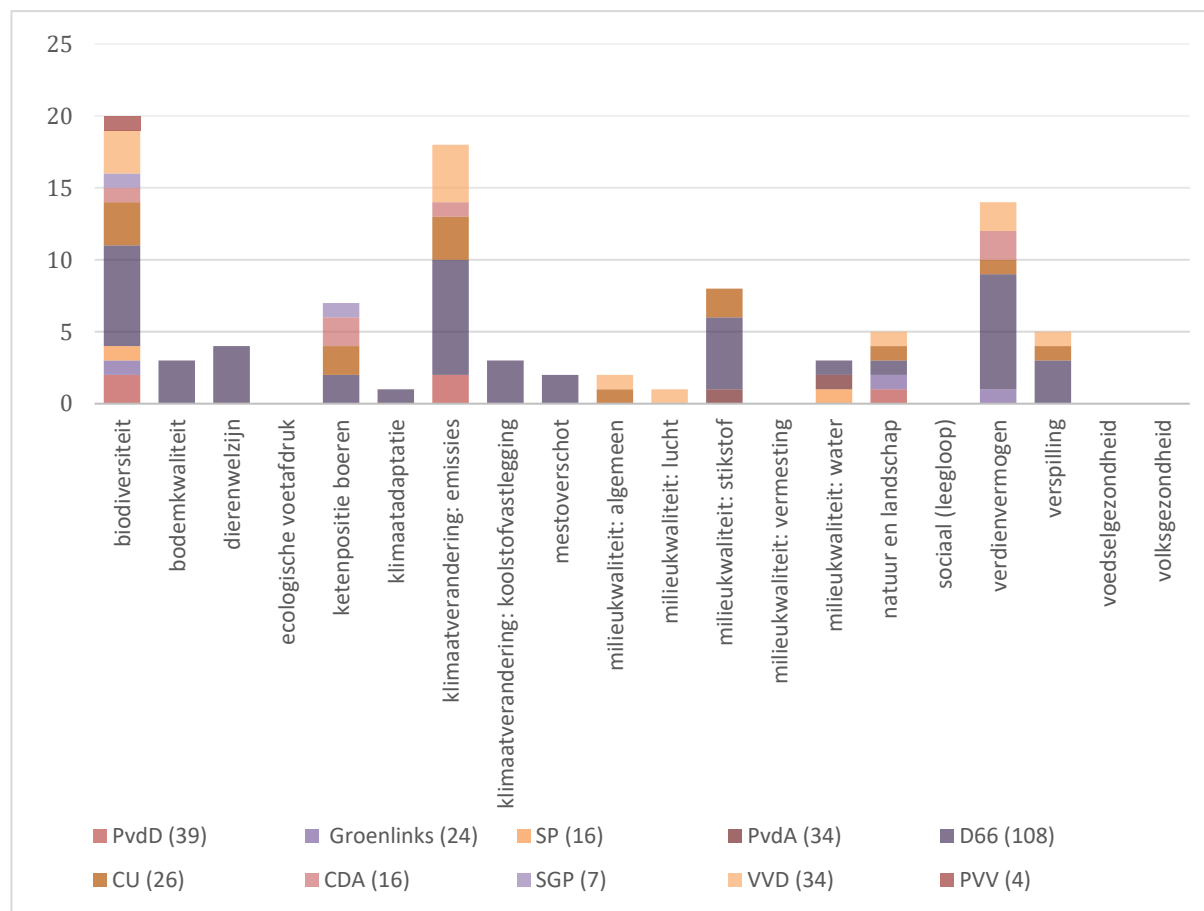
Tabel 4 Doelen en problemen waaraan kringlooplandbouw gekoppeld wordt.

onderwerp	doel	probleem	totaal
biodiversiteit	46	54	100
natuur en landschap	30	28	58
klimaatverandering: emissies	48	9	57
bodemkwaliteit	29	24	53
milieukwaliteit: stikstof	30	20	50
verdienvermogen	34	10	44
milieukwaliteit: algemeen	15	10	25
verspilling	14	8	22
milieukwaliteit: water	9	10	19
volksgezondheid	7	10	17
ketenpositie boeren	15	0	15
klimaatverandering: koolstofvastlegging	15	0	15
mestoverschot	3	12	15
sociaal (leegloop)	0	10	10
klimaatverandering	0	9	9
dierenwelzijn	8	0	8
klimaatadaptatie	8	0	8
milieukwaliteit: lucht	5	2	7
ecologische voetafdruk	0	6	6
milieukwaliteit: vermisting	2	2	4
voedselgezondheid	4	0	4

De verschillen in de doelen en problemen waaraan kringlooplandbouw wordt gekoppeld zijn beperkt als je kijkt naar de organisaties die de verschillende auteurs vertegenwoordigen (zie figuur 5). Klimaat en biodiversiteit worden vrijwel door alle partijen genoemd. Dit geldt ook voor de bodemvruchtbaarheid. Bij de politieke partijen zijn de verschillen evenwel wat meer geprononceerd (zie figuur 4). De groene partijen noemen vooral de bijdrage van kringlooplandbouw aan klimaat en milieu, terwijl partijen als CDA en SGP vooral ingaan op de voordelen voor de boer. Partijen als D66, ChristenUnie maar ook de VVD richten zich op vrijwel alle doelen.

Figuur 4 Doel-middel redeneringen, uitgesplitst naar verschillende politieke partijen (aantal gecodeerde uitspraken, totaal aantal uitspraken per partij tussen haakjes).

4.3.2 Achterliggende mechanismen

Opvallend is dat er maar heel weinig ingegaan wordt op de mechanismen achter bepaalde doel-middel redeneringen. Dit geldt zeker voor de bijdragen aan parlementaire debatten en de opiniestukken. Een schaars voorbeeld van een dergelijke redenering wordt bijvoorbeeld door Tjeerd de Groot in relatie tot dierenwelzijn gegeven:

Als je kippen de larven van soldatenvliegen voert, kunnen ze weer echt gaan scharrelen. Het zijn immers insecteneters. Onderzoek wijst uit dat de sterfte onder kippen met de helft afneemt, van 10% naar 5%. Dat zijn voorbeelden van een totaalvisie op de voedselproductie die ook goed is voor het dierenwelzijn. Ik noem nog een ander voorbeeld. Bij kalkoenen moet je nu nog de snavels kappen. Daar zijn wij tegen. Ook daar wijzen de eerste onderzoeken uit dat als je kalkoenen voedt met insecten, je zelfs geen snavels meer hoeft te kappen. (119)

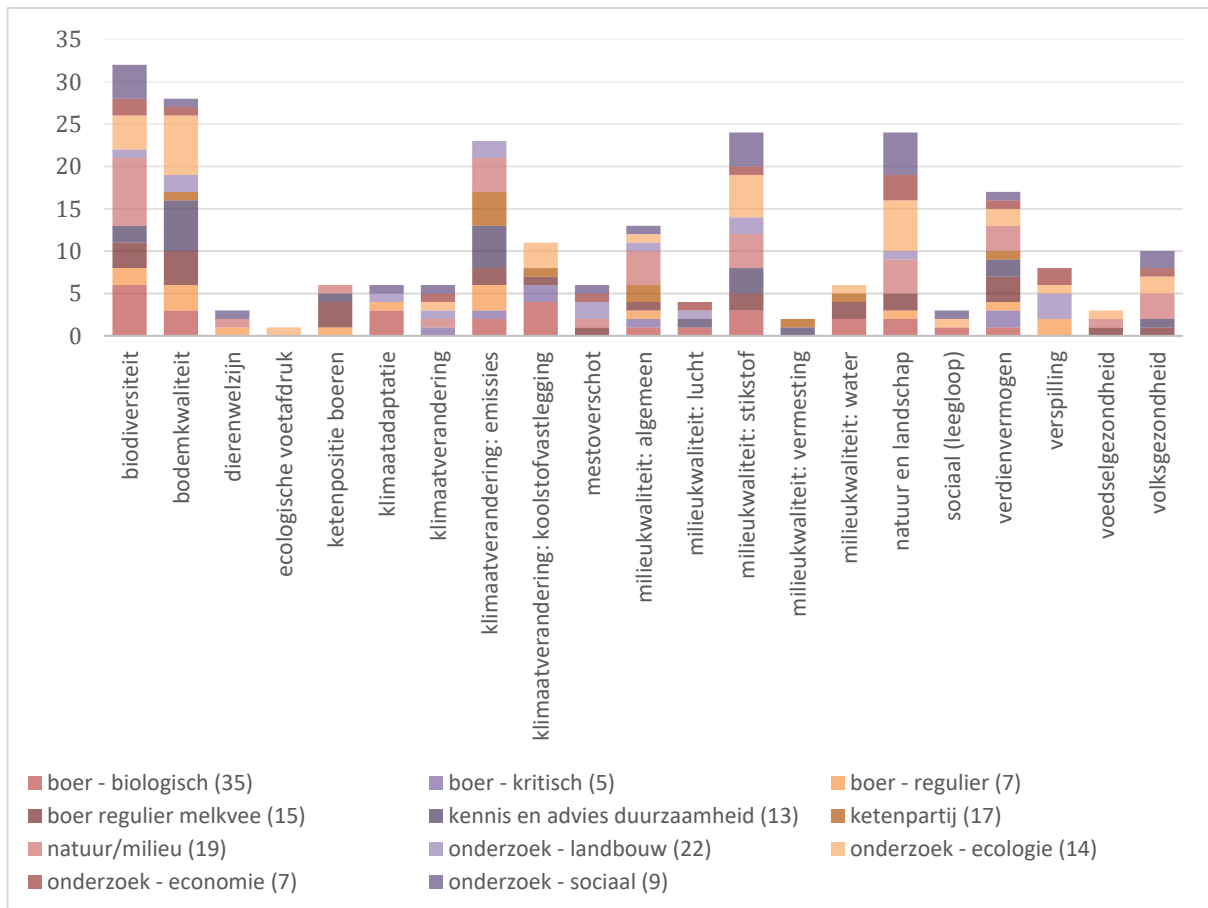
Voor biodiversiteitsverlies – een van de meest genoemde problemen – wordt door sommige auteurs zelfs betwijfeld of kringlooplandbouw überhaupt leidt tot een verbetering. Zo zou eiwitrijk grasland – dat een belangrijk rol speelt in sommige definities van het concept, zoals hierboven bleek – niet goed zijn voor bodemleven en weidevogels. Hierop probeert Carola Schouten het mechanisme wel te duiden:

[Kringlooplandbouw gaat] niet alleen over de mate van eiwitrijkheid van het grasland, maar ook over vragen als: waar haal je je voer vandaan, hoe verhoudt het zich tot de kringloop die je kunt sluiten, wat betekent het dan weer voor de mest die je aanwendt op het land? Dat zijn allemaal elementen die van belang zijn in het kader van een goede, gezonde bodem. Ik denk dat daar de discussie over moet gaan: wat is een goede bodem en wat betekent dat bijvoorbeeld voor de weidevogels en de biodiversiteit? (174)

In de vakbladen is soms meer ruimte voor dit soort uiteenzettingen. Een voorbeeld is de beschrijving van Carel de Vries - directeur van Courage, een innovatieorganisatie voor de melkveesector en pleitbezorger van de Kringloopwijzer – over hoe kringlooplandbouw bijdraagt aan klimaat en milieuproblemen:

Het mooie is dat je door kringlopen te sluiten tachtig procent van de problemen aanpakt. Minder stikstofverlies leidt tot een lagere ammoniakemissie, een lagere lachgasemissie en een lagere nitraatuitspoeling. Minder fosfaatverlies leidt tot verbetering van het oppervlaktewater en een hoge benutting van koolstof reduceert de uitstoot van methaan. (202)

Figuur 5 Doel-middel redeneringen, uitgesplitst naar verschillende organisaties (aantal gecodeerde uitspraken, totaal aantal uitspraken per organisaties tussen haakjes).

4.3.3 Het concept kringlooplandbouw verandert door een andere context

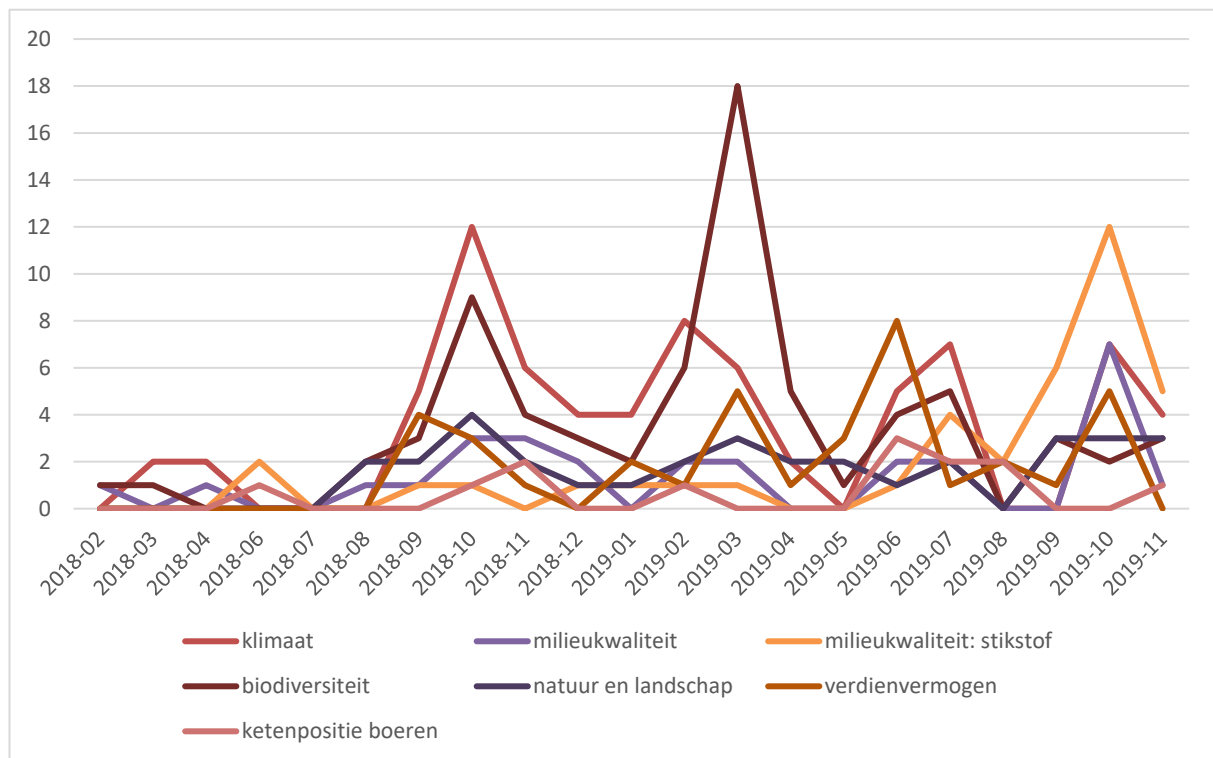
De maatschappelijke doelen en problemen die met kringlooplandbouw in verband worden gebracht hangen af van de context waarin uitspraken gedaan worden. Het stikstofdebat is hiervan het meest duidelijke voorbeeld. Na het PAS-arrest van de Raad van State wordt kringlooplandbouw vooral in opiniërende artikelen gekoppeld aan de stikstofproblematiek. Dit is niet zonder consequenties voor de invulling van het concept zelf, blijktens deze uitspraak van VVD'er Mark Harbers in december 2019:

Bij landbouw is "emissiearm" het nieuwe leidende principe en niet "kringlooplandbouw". Kringlooplandbouw kan een hele goede uiting zijn van emissiearm, maar het is niet per definitie het uitgangspunt. Alles wat leidt tot minder stikstof, helpt dit probleem op te lossen. Ook daarvoor is geen tijd te verliezen.

We zien dit niet alleen gebeuren in het stikstofdebat. Figuur 6 laat zien dat dit ook voor andere contexten (opgaven en ontwikkelingen) geldt. Tijdens de onderhandelingen over het Klimaatakkoord zien we veel verwijzingen naar de bijdrage van kringlooplandbouw aan emissiereductie en het vastleggen van koolstof. Na de introductie van het Deltaplan

Biodiversiteit gaat het over hoe het concept bijdraagt aan het terugdringen van de insectensterfte en achteruitgang van andere soorten. Bij een debat naar aanleiding van het verschijnen van een RLI-rapport over duurzame voedselvoorziening wordt er in de Tweede Kamer uitgebreid stilgestaan of een kleinere veestapel een logisch gevolg kan zijn van kringlooplandbouw. Tijdens een debat over de gaswinning wordt besproken hoe kringlooplandbouw verdien capaciteit voor Groningen kan genereren. Hetzelfde gebeurt bij een vergadering over economische ontwikkeling op de Caraïbische eilanden: besproken wordt hoe een uitvoeringsstrategie voor kringlooplandbouw Bonaire minder afhankelijk kan maken van buitenlandse import.

Figuur 6 Ontwikkeling door de tijd in de doelen en problemen die aan kringlooplandbouw gekoppeld worden.

4.3.4 Pseudoconsensus over kringlooplandbouw?

Deze openheid en rekbaarheid van het concept lijkt partijen te verbinden. Dit wordt ook door een van de belangrijkste deelnemers aan het debat, Tjeerd de Groot, geconstateerd: *Het mooie is dat alle partijen hebben gezegd: dat is een goed idee; Minister, ga daarmee aan de slag!* (122) Voor William Moorlag voelde kringlooplandbouw bijvoorbeeld als een ‘warm bad’ (139). Laura Bromet ziet deze consensus ook buiten de Tweede Kamer:

Reikhalzend keek iedereen uit naar de visie van minister Schouten. Waardevol en Verbonden, had zij die visie genoemd. De banken reageerden positief, Natuurmonumenten was blij met de visie, LTO vond dat de minister de goede koers te pakken had en zelfs Greenpeace was blij dat de minister de realiteit onder ogen zag. (140)

In haar betoog plaatst ze hier vervolgens echter kanttekeningen bij. Er lijkt slechts sprake van een pseudoconsensus:

Dat bijna iedereen juichend reageerde op de visie geeft te denken. Het zou ook wantrouwend moeten maken. Want wat staat er dan in als in een heel gepolariseerd krachtenveld ineens iedereen enthousiast is? De uitgangspunten zijn goed, maar een concrete uitwerking ontbreekt. Zonder zicht te hebben op de consequenties kan iedereen de visie steunen. Pas bij de uitwerking zal blijken dat er ook pijnlijke keuzes gemaakt zullen moeten worden. (140, zie ook William Moorlag, 187)

Deze redeneerwijze zie je ook terug in opiniërende artikelen:

Iedereen lijkt blij met de visie en daarin schuilt mogelijk ook het gevaar. De echte knelpunten komen namelijk pas boven bij uitvoering en implementatie. De boeren, de belangrijkste betrokkenen, zijn nog stil en afwachtend: zij zien niet direct wat deze visie betekent voor de problemen van vandaag. De visie helpt niet bij de vraag of je fosfaatrechten moet kopen of niet. (14)

Ook dit laatste punt wordt door verschillende anderen aangehaald: het concept – en dan in het bijzonder de visie van de minister – zou onvoldoende concreet zijn. Deze kritiek valt zelfs het realisatieplan ten deel dat juist bedoeld was om een uitvoeringsplan voor kringlooplandbouw te introduceren. Sommige spreken zelfs van een ‘lege huls’ (Barry Madlener, PVV: 140) of ‘buzzword’ (Jeroen Candell, WUR: 240). Ook Jan Willem Erisman laat in meerdere bijdragen aan het debat weten dat hij de visie van Schouten eigenlijk te leeg vindt om uitgevoerd te kunnen worden. Dit is het causale spel van omissie: er wordt weinig ingegaan op wat er concreet moet gaan gebeuren om te beoogde doelstellingen te behalen.

4.3.5 Bedreigingen voor de uitvoering

In de onderzochte documenten kwamen we ook redeneringen tegen waarin de huidige landbouwproblematiek, en de vele padafhankelijkheden daarbinnen, juist als een reden werd opgevoerd waarom kringlooplandbouw niet haalbaar is. Aan de andere kant worden de problemen waarvoor kringlooplandbouw een oplossing kan bieden juist vaak beredeneerd vanuit dit zelfde systeemfalen: een systeem gestoeld op productiemaximalisatie en kostprijreductie. Diskwalificerende argumenten komen voort uit als inconsistent ervaren overheidsbeleid en beleidsonzekerheid, waardoor boeren het vertrouwen missen dat de transitie op een goede manier kan verlopen. Ook concurrentie van de wereldmarkt – invoer van goedkopere alternatieven - wordt genoemd en een veronderstelde onhaalbaarheid van circulariteit door een tekort aan de juiste grondstoffen. Mildere kritiek komt in de vorm van bedreigingen. Zo moet rekening gehouden worden met regelgeving, zowel nationaal als Europees, en risico's van nieuwe kringloopziektes, waarbij gewasrestmanagement een belangrijke rol zal gaan spelen. De terughoudendheid van minister Schouten in het concretiseren van haar beleid wordt ook door voorstanders van kringlooplandbouw als een bedreiging gezien. Zij zijn bang dat de transitie toch meer van hetzelfde zal inhouden. Het fosfaatrechtenstelsel wordt vooral door de kleinschalige, grondgebonden biodynamische en biologische boeren als bedreiging gezien, aangezien zij niet de kosten voor benodigde fosfaatrechten kunnen opbrengen.

4.3.6 Conclusie

Door de relatieve openheid van het concept kan kringlooplandbouw aan een groot aantal problemen en doelen gekoppeld worden. Enerzijds creëert deze openheid een grote mate van draagvlak, maar anderzijds leidt dit ertoe dat in het causale spel uiteindelijk verschillende doelstellingen van kringlooplandbouw onverenigbaar lijken te zijn (zie bovenstaande voorbeeld over weidevogels en eiwitrijk grasland). Kortom, wat belangrijk wordt geacht binnen het causale spel kan leidend zijn voor de definities die aan het concept kringlooplandbouw gegeven worden. De openheid is dus belangrijk in het causale spel voor de rechtvaardiging waarmee het concept kringlooplandbouw als middel in verband gebracht wordt met het oplossen van problemen of het behalen van doelen. Hoe explicieter dit verband, en daarmee de doel-middel relaties, hoe sterker de redenering kan overkomen.

4.4 Normatief spel: het belang van kringlooplandbouw

4.4.1 Relatie landbouw en natuur

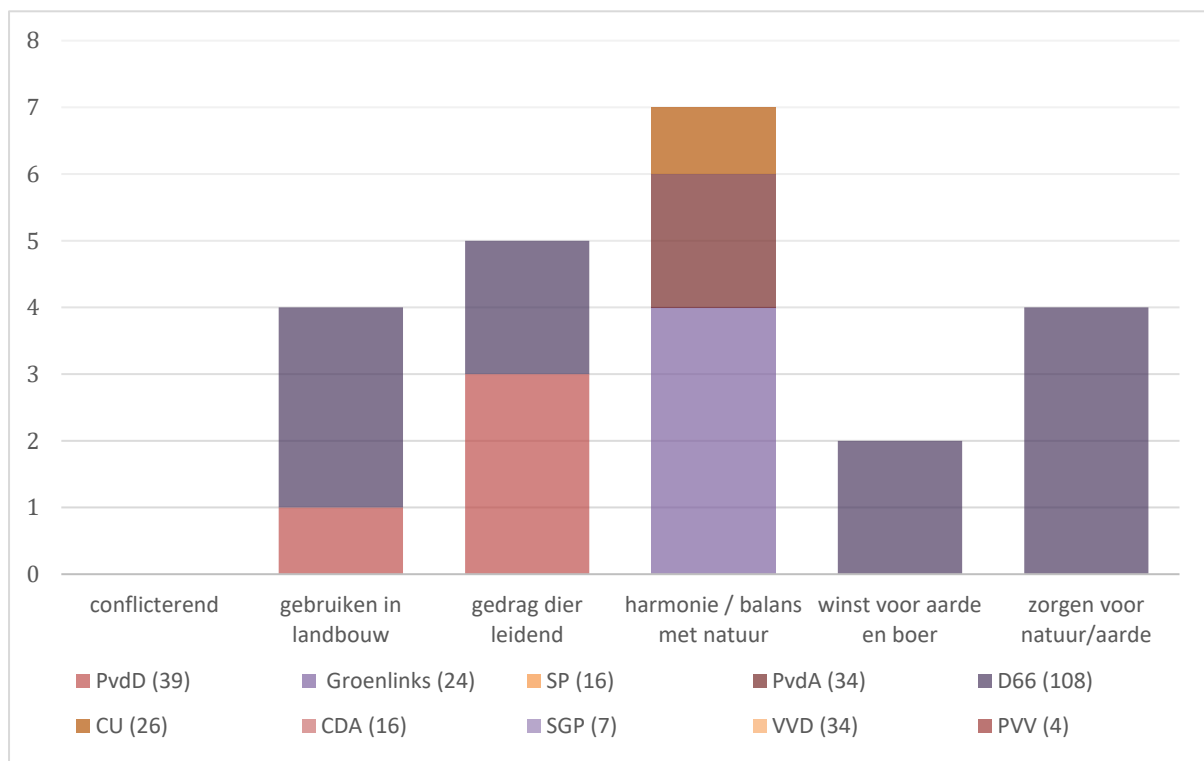
In de discussies over kringlooplandbouw wordt een koppeling gelegd met verschillende maatschappelijke belangen. Veel auteurs besteden aandacht aan de balans tussen landbouw en natuur. Deze relatie wordt op verschillende manieren ingevuld. Een aantal betrokkenen beargumenteert dat met het sluiten van kringlopen en het bevorderen van mineralenefficiëntie een groot deel van de problemen met betrekking tot milieu, klimaat en natuur aangepakt kan worden. De verhoudingen tussen en belangen van deze componenten van het gebat worden beïnvloed door het semantische en causale spel. Carel de Vries - directeur van Courage - stelt in dit verband bijvoorbeeld dat de maatschappelijke wens voor

meer biodiversiteit niet helpt aan het reduceren van emissies en daarom niet in de Kringloopwijzer past:

We moeten als sector een balans vinden tussen biodiversiteit en het met keiharde cijfers sluiten van kringlopen. Meer biodiversiteit conflicteert met een hoge mineralenbenutting per hectare. (175)

Ook andere auteurs benadrukken dat er een spanning bestaat tussen aan de ene kant efficiënte voedselproductie en aan de andere kant het versterken van natuurwaarden (zie bijv. 97). Sommige betrokkenen staan zelfs ronduit afwijzend tegenover de veronderstelde relatie tussen natuur en landbouw. Een voorbeeld van een puur normatieve stelling: *'Laat agrarisch Nederland samen een vuist maken en een overlevingsplan opstellen. Nederland vol natuur is geen oplossing!'* Natuureisen zouden volgens deze auteur simpelweg niet te betalen of terug te verdienen zijn (74). Overigens wordt de aanname dat natuur en landbouw niet samengaan zeer weinig geëxpliciteerd in het maatschappelijk debat.

Figuur 7 Normatieve evaluaties van verschillende organisaties over de relatie tussen natuur en landbouw (aantal gecodeerde uitspraken, totaal aantal uitspraken per organisatie tussen haakjes).

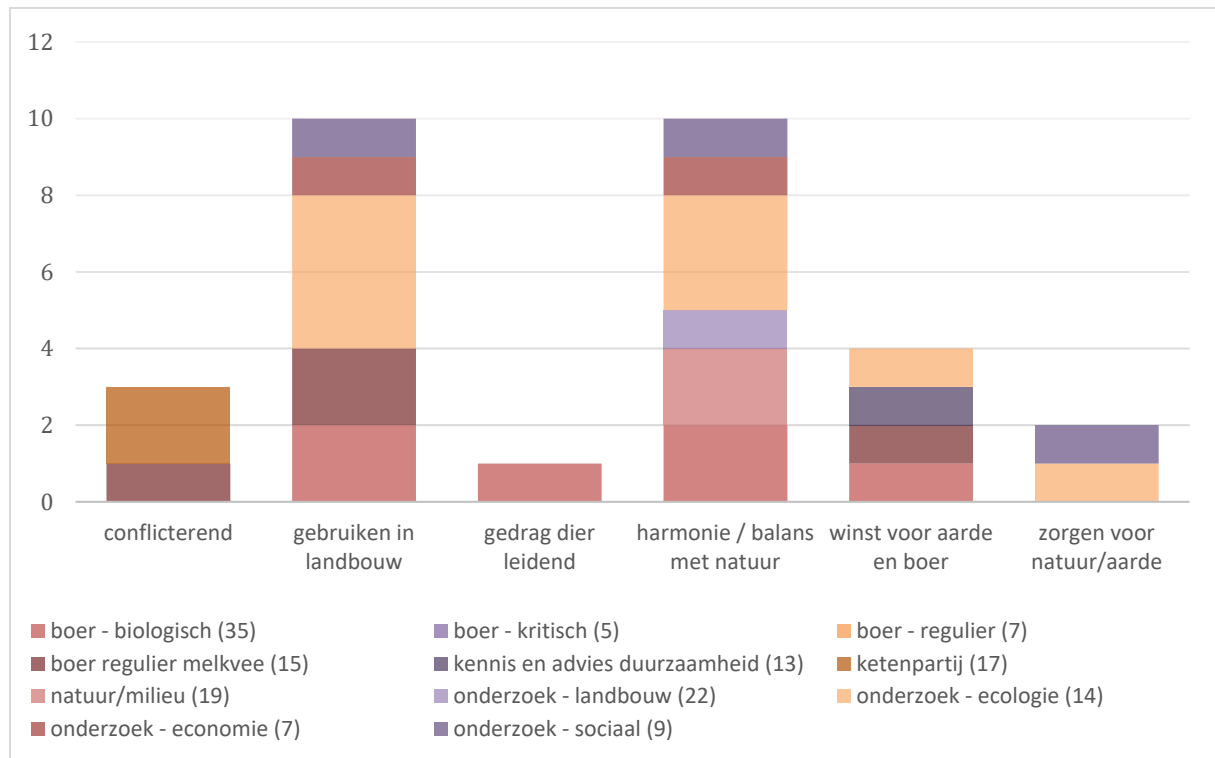
Aan de andere kant zijn er auteurs die beargumenteren dat met kringlooplandbouw de spanning tussen emissiereductie en natuurherstel juist wordt geslecht. Tjeerd de Groot is hier zeer expliciet over, waarbij het semantisch spel wordt ingezet en zelfs wordt benoemd:

[D]uurzaamheid is iets anders dan kringlooplandbouw. We hebben het al twintig jaar over duurzame landbouw. Dat is feitelijk het verhogen van de efficiëntie, waar we in Nederland al zo goed in zijn. Ik zie dat heel veel projecten die eigenlijk al lopen onder duurzame landbouw, nu worden omgekat naar kringlooplandbouw. Dat vind ik eigenlijk niet zo goed. (149)

Tegenover dit 'lineaire efficiencyprogramma' (149) positioneren veel auteurs een systeem waarin wordt geboerd met respect voor natuur. Hier gaat het om harmonie, evenwicht en balans tussen aan de ene kant landbouw en aan de andere kant natuur. Een aantal betrokkenen gaat nog een stap verder. Zij stellen dat natuurlijke processen de norm zijn voor het vormgeven van de bedrijfsvoering. Natuurlijke processen in de bodem en de aanwezigheid van wilde planten en dieren moeten boeren helpen om goede opbrengsten te generen. Jan Willem Erisman, een van de belangrijkste pleitbezorgers van deze benadering:

(I)n onze optiek is de kringloop sluiten ook bij uitstek gebruik maken van de ecologie. Dat betekent in praktijk dat je bacteriën en schimmels gebruikt om het stikstofleverend vermogen van de bodem te vergroten; dat je wormen stimuleert om organisch restmateriaal geschikt te maken voor het bodemleven, dat je insecten inzet voor ziekte- en plaagbestrijding en de bijen voor bestuiving en ga zo maar door. Deze agrobiodiversiteit zou veel meer gebruikt moeten gaan worden en dat vergt een verbreding van de kringlooplandbouw. (14)

Figuur 8 Normatieve evaluaties van verschillende politieke partijen over de relatie tussen natuur en landbouw (aantal gecodeerde uitspraken, totaal aantal uitspraken per partij tussen haakjes).

4.4.2 Positie van Nederland en kringlooplandbouw in de wereld

Veel sprekers koppelen kringlooplandbouw aan economische ontwikkeling. In het normatieve spel van de minister moeten we hiermee toonaangevend worden in de wereld. De ondertitel van haar visie is niet voor niets: ‘Nederland als koploper in kringlooplandbouw’ (LNV, 2018). Veel auteurs onderschrijven dat Nederland een voorbeeldfunctie kan vervullen voor andere landen. We moeten andere landen helpen in de transitie naar een duurzamere vorm van voedselproductie. Zo stellen Sybren Attema en Edwin Huizing - namens twee organisaties voor ontwikkelingssamenwerking – dat het kabinet kringlooplandbouw internationaal moet promoten:

Dit betekent meer prioriteit geven aan ontwikkeling van lokale markten om de productie-consumptiekringloop zo lokaal mogelijk te organiseren. Deze investeringen zijn niet alleen wenselijk vanuit milieuperspectief, maar ook het beste medicijn tegen armoede, honger en werkloosheid. (112)

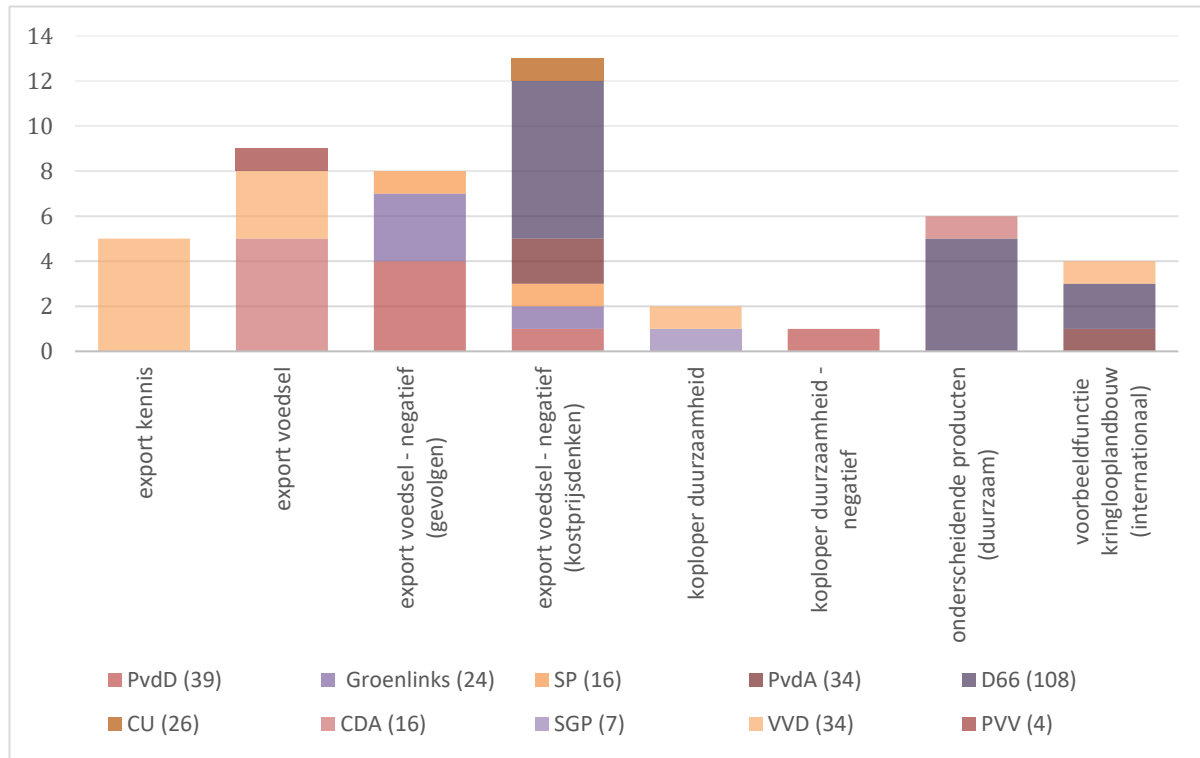
Verschillende auteurs benadrukken een ander aspect van de internationale positie en stellen dat Nederland een koploper is in landbouwinnovaties. Helma Lidders verwoordt het als volgt:

Veel innovaties worden in Nederland bedacht en uitgewerkt en gaan vervolgens de hele wereld over om daar ook bij te dragen aan het voedselvraagstuk en oplossingen voor klimaat en het milieu. De Nederlandse agrofoodsector draagt in belangrijke mate bij aan de bv Nederland. Ongeveer 10% van de mensen heeft een baan in de agrofoodsector; een positie waar de VVD trots op is en die wij ook naar de toekomst toe willen behouden. (147)

De voortrekkersrol op het gebied van landbouwinnovatie wordt in deze normatieve evaluatie gezien als een belangrijk verdienmodel: kennisproducten die geëxporteerd kunnen worden naar andere landen. Zo constateert Louise Fresco:

Van heinde en verre komt men vol bewondering kijken hoe in Nederland vernieuwingen tot stand komen en hoogwaardige landbouw zich steeds beter verhoudt tot natuur en milieu. Het belang van de Nederlandse boer zit niet, en waarschijnlijk steeds minder, in de economische waarde alleen, maar in innovatiekracht en aanpassingsvermogen. Het exportproduct van de landbouw- en voedselsector is kennis. (99)

Figuur 9 Normatieve evaluaties van verschillende politieke partijen over de positie van de Nederlandse landbouw in de wereld (aantal gecodeerde uitspraken, totaal aantal uitspraken per partij tussen haakjes).

Tot slot zijn er betrokkenen die niet alleen het belang van kennisexport, maar ook van voedselexport voorop stellen. Voor hen is het mondiale voedselproductiesysteem de norm. In dit verband wordt gesteld dat Nederland de tweede voedselexporteur van de wereld is:

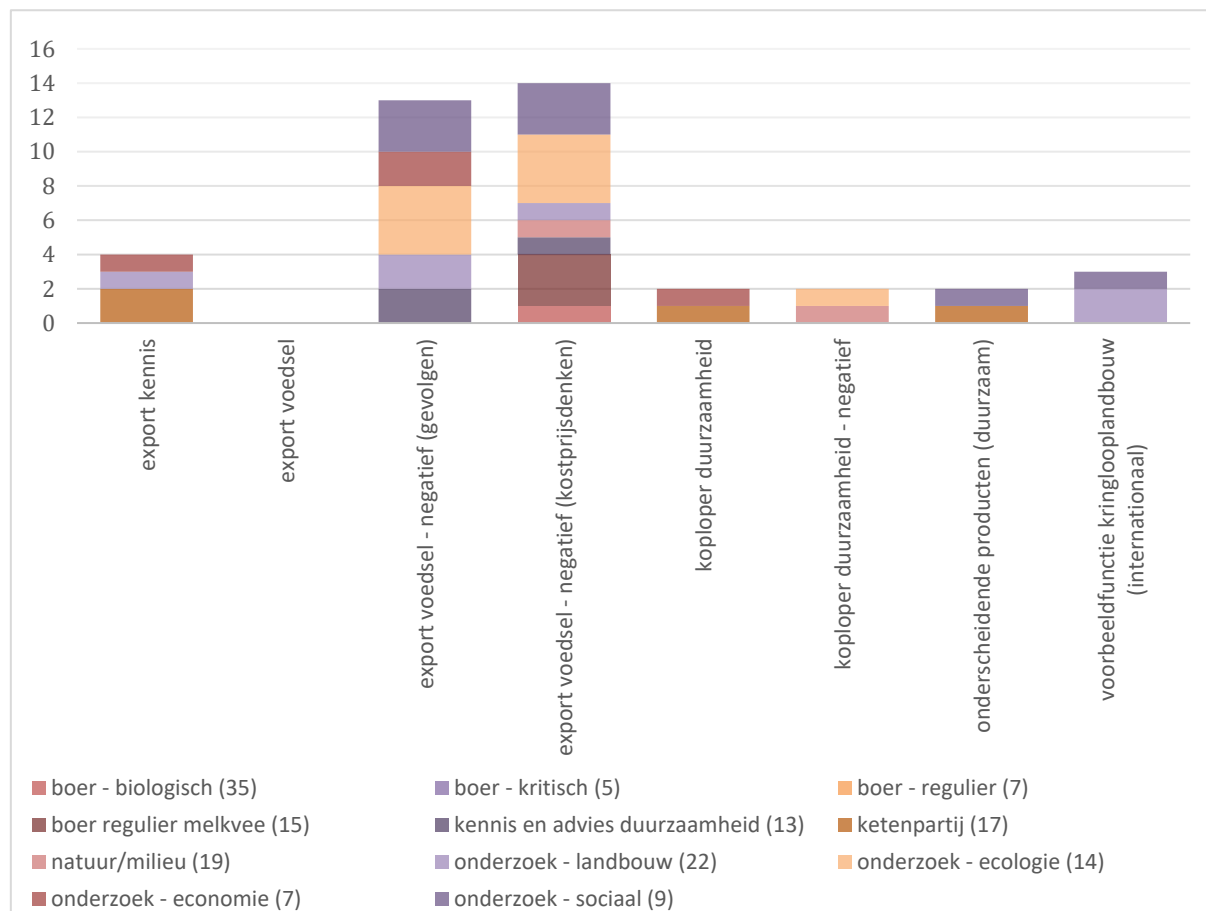
Wie weet dat onze landbouwsector thuishoort in het rijtje met economische grootmachten als Shell en Unilever? Vorig jaar is voor een recordbedrag van 90,3 miljard euro geëxporteerd aan landbouwgoederen. (75)

Kringlooplandbouw kan hier een werkbare productievorm zijn, maar er zijn weinig auteurs die het exportlandmodel bepleiten in het licht van kringlooplandbouw. Jacco Geurts (kamerlid CDA) is een van de weinigen. Wanneer Groenlinks bepleit om de veestapel te verkleinen als onderdeel van kringlooplandbouw reageert hij als volgt:

Ik heb vanavond geconcludeerd dat GroenLinks ons exportmodel ten grave gedragen heeft. Ik wil het ook even testen bij D66. Ik ben van mening dat ons exportmodel grotendeels binnen het kringloopmodel overeind kan blijven. Deelt de D66-fractie mijn mening? (162)

In een later debat onderbouwt hij deze evaluatie door te stellen dat de productie verschuift naar landen waar veel minder efficiënt wordt gewerkt als de Nederlandse landbouw wordt afgebouwd (172). Er zijn daarnaast partijen, in het bijzonder de door Geurts aangesproken D66, die weliswaar kritisch zijn op het 'kostprijdsdenken' dat zij associëren met het exportmodel, maar wel stellen dat Nederland nog steeds kan exporteren zolang het duurzame producten met een onderscheidend vermogen betreft.

Figuur 10 Normatieve evaluaties van verschillende organisaties over de positie van de Nederlandse landbouw in de wereld (aantal gecodeerde uitspraken, totaal aantal uitspraken per organisatie tussen haakjes).

Aan de andere kant zijn er juist veel claims dat het exportmodel niet langer houdbaar is in het kader van kringlooplandbouw. Het productiesysteem van voortdurende kostprijsverlaging en productieverhoging, dat wordt geassocieerd met de voedselexport, wordt als onwenselijk beschouwd. Kringlooplandbouw moet boeren hier juist een uitweg bieden. Ook in de visie wordt dit onderkend:

Het moet dus anders: we moeten van voortdurende verlaging van de kostprijs van producten naar voortdurende verlaging van het verbruik van grondstoffen door een efficiëntere benutting in kringlopen (LNV, 18, p. 19).

In een van de Kamerdebatten verwoordt de minister het als volgt:

We komen uit een verdienmodel waarin het drukken van de kosten eigenlijk steeds de norm was. Dat was een model waarbij het, als je extra financiering wilde, steeds leidde tot een vrij eenvoudige oplossing, namelijk tot nog meer produceren, want dan heb je meer cashflow om je rekeningen te betalen. Daar is op een gegeven moment de rek wel uit. (172)

Door afstand te nemen van het kostprijsdenken kan er volgens Tjeerd de Groot *'wat vlees op de botten van de boeren'* komen (137). Er is eigenlijk niemand die dit systeem verdedigt, zelfs als men er expliciet naar gevraagd wordt. Zo vraagt Frank Futselaar (SP) aan Helma Lodders of zij het er mee eens is met de stelling dat we het huidige model van productieverhoging en kostprijsverlaging eigenlijk niet meer zouden moeten willen. Haar reactie is als volgt:

Ik weet niet of dat een andere is dan de partij in het verleden heeft gehad. Het is natuurlijk wel zaak om te kijken of we daadwerkelijk die meerprijs kunnen toevoegen. Ik weet dat daar een aantal belemmeringen voor zijn. Er zit dus echt een aantal hele grote uitdagingen in deze visie. Voor mijn partij is het belangrijkste dat we een aantal stappen snel kunnen zetten. Die zijn er volgens mij: het

sluiten van de kringlopen, hergebruik van reststoffen en veel beter gebruik van meststoffen. Dan zijn we al best een eindje op weg. (162)

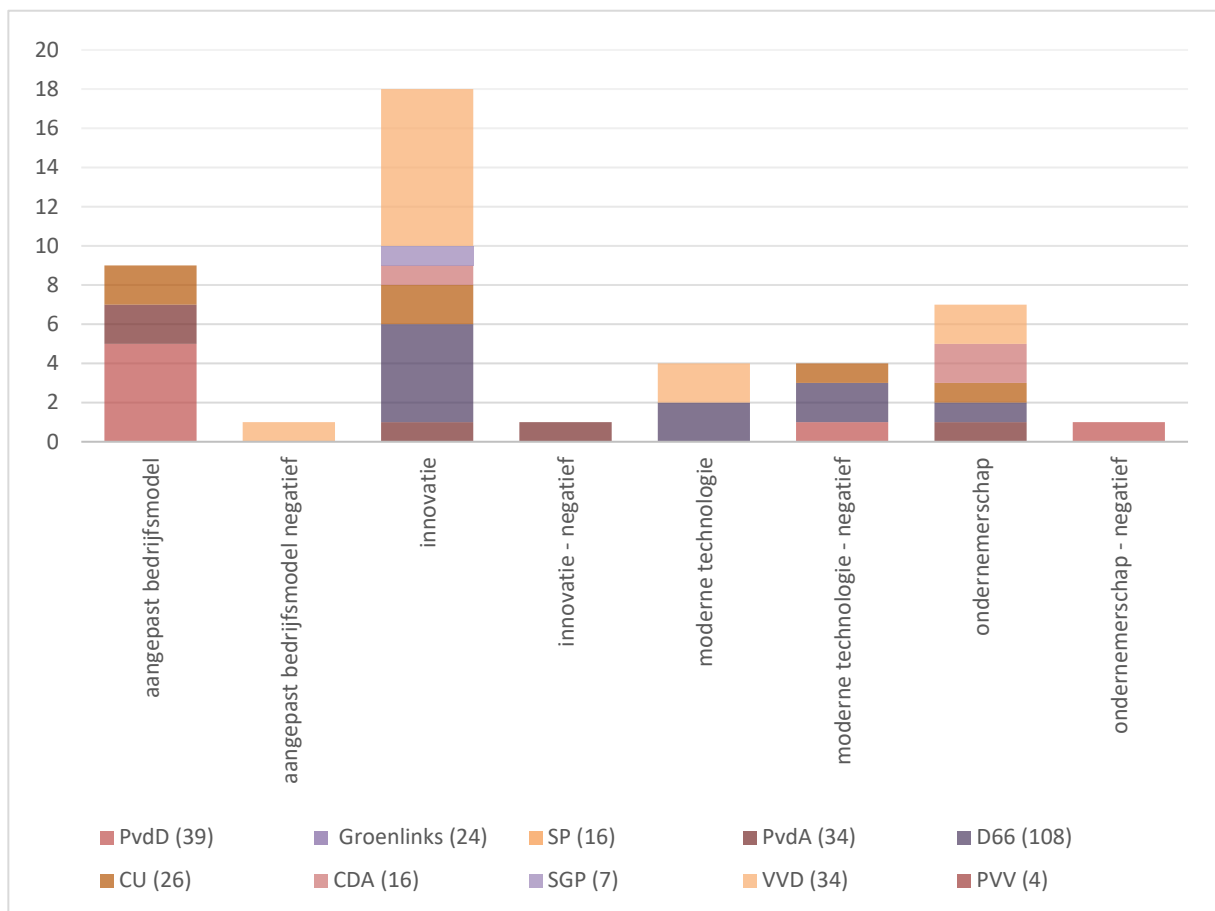
In dit verband stellen sommige auteurs dat Nederland op dit moment juist ‘koploper’ in onduurzaamheid is. Illustratief is de volgende uitspraak van Esther Ouwehand:

De hoogproductieve exportlandbouw waar de VVD voor pleit – en ik hoorde ook het CDA daarvoor beginnen te pleiten – daarvan moeten we erkennen dat die de echte boeren, de boeren die met vakmanschap en liefde willen werken, die beschermd willen worden tegen de gifjongens zoals Monsanto en Bayer die lachend rijk worden, in de weg zit. Die hoogproductieve exportlandbouw is op de korte termijn leuk (...) maar nu zijn de nadelen veel groter dan de voordelen (125)

4.4.3 High-tech versus low-tech innovatie

De aannames van auteurs over het boerenmetier en daarmee samenhangend de manier waarop vernieuwing in de landbouw tot stand komt lopen sterk uiteen. Aan de ene kant zijn er auteurs die veel belang hechten aan de inzet van technologie. Nieuwe technologieën en beheermethoden zoals genetische modificatie, screening op pathogenen en robotica moeten resulteren in productie- en efficiëntieverhoging. Het gaat dus om precisielandbouw waarbij alle inputs en outputs van de kringloop nauwkeurig worden gecontroleerd en gedoseerd. Vanuit het causale spel zou dit ook leiden tot ‘robuustere productiesystemen’ die bestand zijn tegen klimaatverandering en tegen plantenziekten en -plagen (233).

Figuur 11 Normatieve evaluaties van verschillende politieke partijen over de manier waarop vernieuwing ontstaat (aantal gecodeerde uitspraken, totaal aantal uitspraken per partij tussen haakjes).

Vaak gaat dit gepaard met wervende vergezichten. Helma Lodders voorziet een landbouw ‘waar drones voedingsstoffen en gewasbeschermingsmiddelen op de juiste plek toedienen’ (162). In zijn bijdrage aan het debat schetst columnist en cultuurfilosoof Sebastien Valkenberg

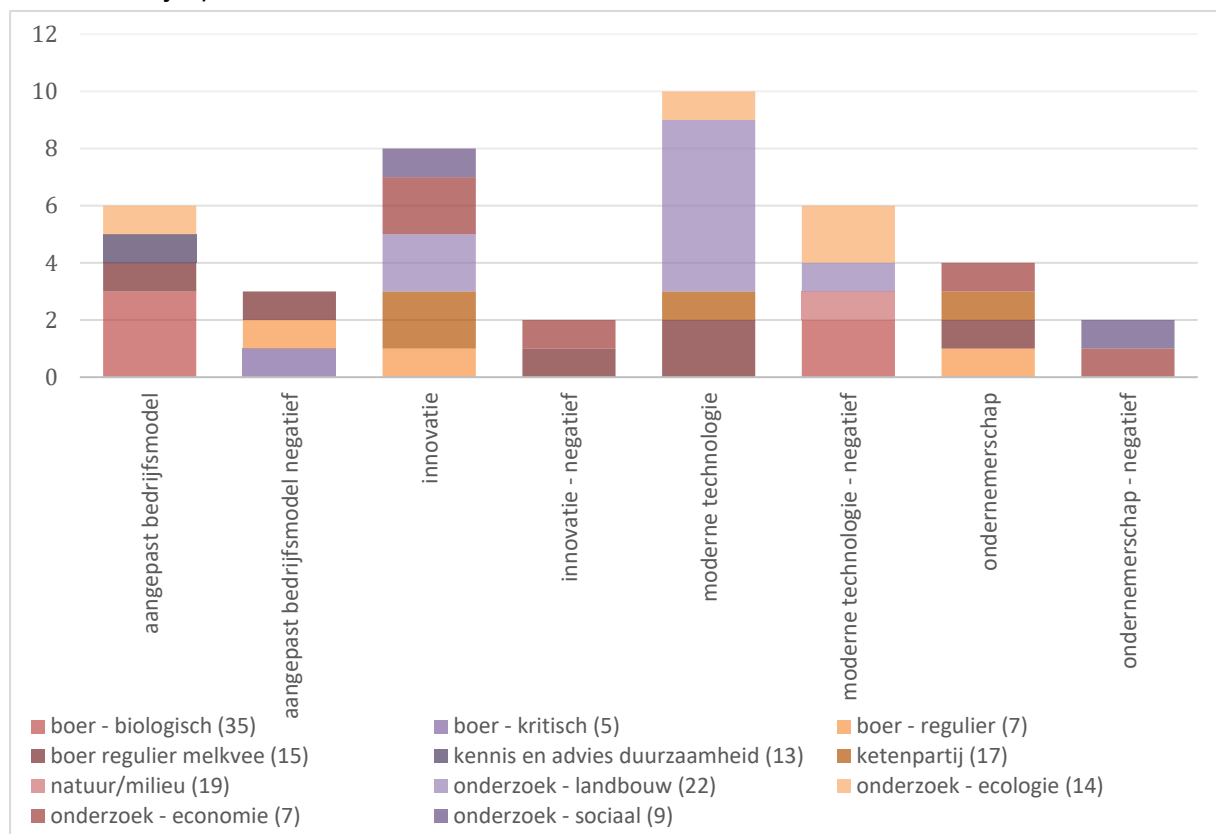
een vergelijkbaar beeld: de ondernemer op zijn aardappelpootmachine die met een computer vier rijen aardappelen tegelijk poot. Ook in dit beeld zijn de drones aanwezig: daarmee brengt de boer zijn akker in kaart (75). Overigens is dit voor de auteur zelf niet zozeer een toekomstbeeld, maar een realistisch beeld van wat het boerenmetier inhoudt. In het normatieve spel zouden de media en de overheid deze hoogtechnologische werkelijkheid onvoldoende over het voetlicht brengen.

Tegelijkertijd is er een laag-technologisch geluid in het normatieve spel van vernieuwing: aan de productiekant van de kringloop speelt innovatie binnen de keten wel een rol, maar deze moeten we vooral *'stimuleren om natuurprocessen optimaal in te zetten'* (54). Hier komt innovatie niet zozeer vanuit (nieuwe) technologie of rekenmethoden, maar vanuit de boeren zelf. Het is hun vakmanschap en zoektocht naar andere bedrijfspraktijken die voor de vernieuwingen zorgen die kringlooplandbouw mogelijk maken. In dit verband wordt vaak verwezen naar bestaande *'veelbelovende'* initiatieven en *best practices* met betrekking tot biologische landbouw en natuurinclusieve landbouw, maar ook naar bijvoorbeeld agroforestry. Overigens zijn er ook auteurs die weinig verwachten van dit soort innovaties:

Volgens de minister zijn er veelbelovende nieuwe initiatieven met agroforestry en permacultuur. Ze noemt dit in een adem met revolutionaire ontwikkelingen aan de andere kant van het spectrum, namelijk precisielandbouw en robotica. Een aanfluiting, als je weet hoe weinig de permacultuur voorstelt. (12)

In dit voorbeeld van normatieve diskwalificering worden bestaande en opkomende bewegingen binnen de duurzame landbouw, en de boeren die zich daarvoor inzetten, niet als een reële tegenhanger van de hoogtechnologische landbouw gezien. De criteria (problemen en doelen) waarmee deze verschillende vormen van landbouw beoordeeld en tegen elkaar afgewogen worden, lijken daarmee dan ook ver van elkaar vandaan te liggen.

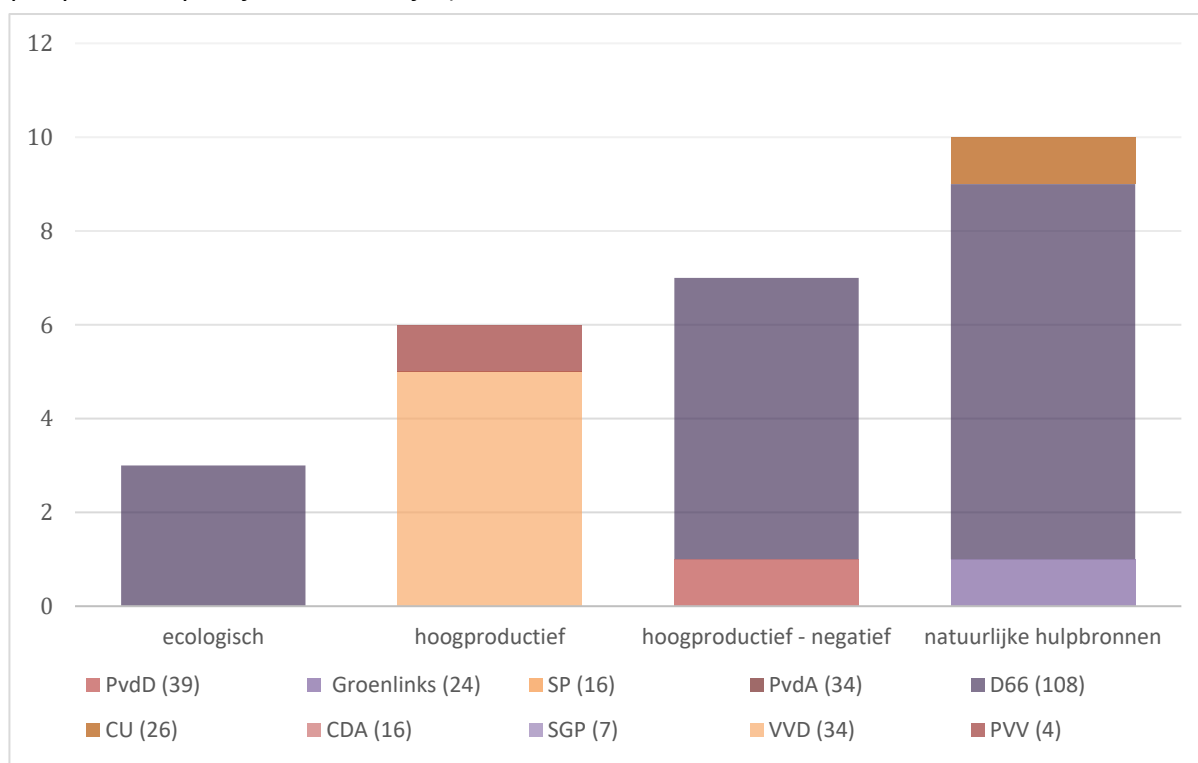
Figuur 12 Normatieve evaluaties van verschillende organisaties over de manier waarop vernieuwing ontstaat (aantal gecodeerde uitspraken, totaal aantal uitspraken per organisatie tussen haakjes).

4.4.4 Wat is efficiëntie?

De term efficiëntie lijkt voor vrijwel iedereen in het maatschappelijk debat over kringlooplandbouw een sleutelrol te vervullen. Maar er zijn duidelijke verschillen in de aannames die ten grondslag liggen aan het gebruik van het begrip. Zo is er een groep actoren die efficiëntie *sec* noemt als een belangrijk uitgangspunt van kringlooplandbouw. Door hen wordt de term vaak in één adem genoemd met hogere productiviteit en (technologische) innovatie. Deze uitspraak van Helma Lodders (VVD) is in dit verband kenmerkend: *‘Wat mij betreft is [de richting] kort samengevat: inzetten op hoogproductieve, efficiënte maar vooral innovatieve landbouw’* (162). Opvallend is dat deze efficiëntie nauwelijks gedefinieerd wordt, maar het lijkt hier te gaan om economische efficiëntie en dan wel een specifieke interpretatie ervan: *‘We hebben het dan misschien niet meer over een toevoeging aan de opbrengstenkant, maar misschien eerder over kostenefficiëntie op zo’n bedrijf’* (162). Economen Henk Folmer en Jeltsje van der Meer-Kooistra bieden een vergelijkbare interpretatie van economische efficiëntie: het betekent dat een bedrijf bij de *‘productie van bijvoorbeeld melk de kosten van arbeid, land en kapitaal zo laag mogelijk houdt’* (84). De auteurs pleiten zelf overigens voor een koppeling met ecologische efficiëntie (een toelichting volgt hieronder).

Figuur 13 Normatieve evaluaties van verschillende politieke partijen over wat efficiëntie betekent voor de voedselproductie (aantal gecodeerde uitspraken, totaal aantal uitspraken per politieke partij tussen haakjes).

We zien ook een tweede interpretatie van efficiëntie waar andere aannames en normen aan ten grondslag liggen. Efficiëntie heeft hier niet betrekking op de productiemiddelen maar op het gebruik van natuurlijke hulpbronnen. Zo stelt een vertegenwoordiger van ketenpartij van TIMAC AGRO (een industrieel bedrijf dat zich specialiseert in bodemverbetering, plantaardige- en dierlijke-voeding) het volgende:

Met natuurlijke hulpbronnen zal zuinig en dus efficiënt omgesprongen moeten worden en indien verspild, teruggewonnen en gevaloriseerd. Met voedselveiligheid altijd in het vizier. Voor experts en geleerden is ‘Resource Use Efficiency’ dan ook een belangrijk vertrekpunt om de kringloopgedachte daadwerkelijk vorm te gaan geven. (98)

Tjeerd de Groot heeft het in dit verband over kringloopefficiëntie. Een vergelijkbaar normatief uitgangspunt zien we terug bij Hans Wiegersma, voorzitter van de Nederlandse Melkveehouders Vakbond (NMV):

Op het gebied van grondgebondenheid en kringlooplandbouw kunnen we nog stappen maken. We moeten niet terug in de tijd, maar wel meer circulair worden door efficiënter te produceren en minder externe producten te gebruiken (239)

Sommigen rekken het begrip efficiëntie nog verder op en hanteren biodiversiteit, dierenwelzijn, armoede en bescherming van natuur als norm. Het gaat met andere woorden om ecologische efficiëntie. Dit normatieve spel gaat gepaard met kritiek op de 'mythe' dat de Nederlandse landbouw erg efficiënt is:

Tussen 1950 en 2015 is de verhouding input/output energie per ton product van 1,21 gedaald naar 0,44! We stoppen nu dus veel meer energie in de landbouw dan we eruit halen (...) Er gaan door moderne landbouw op wereldschaal dertig voetbalvelden per minuut verloren, 24/7!'. (43)

Daarbij stelt de auteur dat zaken als mijnbouw of verlies aan bodemvruchtbaarheid elders op de wereld niet in efficiëntieberekeningen worden meegenomen. Ook Jan Willem Erisman stelt dat er veel wordt 'beloofd', maar dat niet duidelijk is wat nu precies wordt meegerekend:

Kijkt men alleen naar hectares of opbrengst per koe? Een hoge opbrengst per hectare zonder de milieudruk, biodiversiteitsverlies en CO2-voetafdruk erbij te nemen is tenslotte helemaal niet hoog, en de natuurinclusieve benadering neemt die juist expliciet mee. (54, zie ook: 104)

Hij pleit daarom voor het sluiten van economische, ecologische en nutriëntenkringlopen. Ook minister Schouten wil economische efficiëntie aan ecologische efficiëntie koppelen.

Figuur 14 Normatieve evaluaties van verschillende organisaties over wat efficiëntie betekent voor de voedselproductie (aantal gecodeerde uitspraken, totaal aantal uitspraken per organisatie tussen haakjes).

4.4.5 Positie van 'de boer' in relatie tot 'de maatschappij'

Vrijwel alle deelnemers aan het debat lijken het er over eens dat boeren een eerlijke prijs moeten krijgen. Het inkomen van boeren moet gegarandeerd worden en ze dienen een

fatsoenlijke boterham te verdienen. Als er al tegengeluiden zijn heeft dit betrekking op de wijze waarop dit gegarandeerd zal worden:

Er moeten nieuwe 'verdienmodellen' komen. Dat weet iedereen. Maar welke? Je kunt ook zeggen: er moeten oplossingen komen voor problemen. Economie komt verder amper voor in het stuk. Ja het gaat over een 'eerlijke prijs'; weer zo'n vaag en moreel begrip. Wat is dat? (12)

Een aantal partijen stelt de gangbare boer centraal. Hij of zij is de norm als het gaat om kringlooplandbouw, zoals bij Carola Schouten:

Dat is een landbouw waarin ongelooflijk veel boeren elke dag echt met passie bezig zijn, en niet om zo veel mogelijk dieren te hebben of om zo veel mogelijk te produceren ... Nee, gewoon om te kunnen voortbestaan en om een boterham te kunnen verdienen. De omslag moet dan ook samen met de boeren gemaakt worden. (172)

Schouten realiseert zich dat de boeren zelf ook mee moeten willen doen, en daar wil ze best tijd in steken:

Onze prioriteit ligt wel bij de omslag naar een kringlooplandbouw. En ja, dat betekent inderdaad dat niet alles bij het oude blijft. Maar die omslag maken we wel samen met de boeren: niet over de boeren, niet zonder de boeren, maar samen met hen. (191)

Deze positie zien we ook terug bij haar partijgenoot Carla Dik-Faber:

We willen die stip op de horizon van de kringlooplandbouw gaan realiseren samen met de boeren. Het kabinet heeft gezegd: we willen dat samen met de boeren gaan waarmaken. Ik vind het daarom belangrijk om naast de boeren te gaan staan. (191)

In het debat zien we ook andere evaluatie van de maatschappelijke positie van boeren: als actoren met een zekere afstand tot de consument. Die afstand moet verkleind worden door 'boer en burger', maar ook 'stad en platteland' sterker met elkaar te verbinden. Daarnaast plaatst een aantal auteurs vraagtekens bij claims over de negatieve impact van de landbouw op klimaat en milieu. In hun ogen worden boeren onterecht afgeschilderd als 'klimaatboeman' (207) of 'zondebok' (25). Daarbij stellen ze dat veel componenten van het systeem reeds circulair zijn, en dat de landbouw 'al van ver' gekomen is. Daarmee wordt getracht de noodzaak tot verdere transitie te temperen. Boeren zouden volgens deze sprekers ook meer gewaardeerd moeten worden voor hun werk.

4.4.6 Conclusies

Het normatieve spel rondom kringlooplandbouw is dus erg divers. Enerzijds verschillen auteurs in de waarde die ze toekennen aan maatschappelijke belangen zoals milieu- en natuurbescherming en economische groei. Anderzijds gaat het over de diverse normen en waarden onder sleutelbegrippen binnen het 'boerenmetier' zoals innovatie en efficiëntie. Juist hier zien we de grootste verschillen tussen auteurs. Partijen lijken elkaar te vinden in de belofte dat boeren een fatsoenlijke boterham moeten verdienen.

4.5 Narratieven

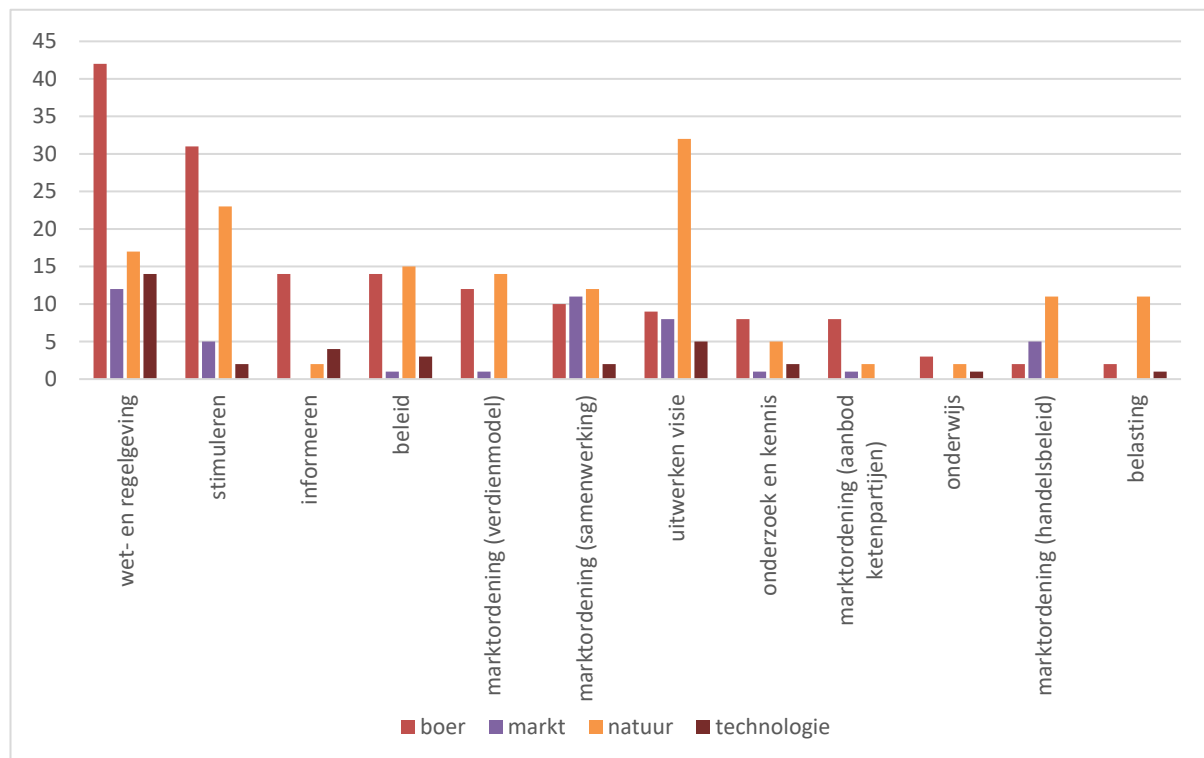
Het retorisch spel van deelnemers aan het debat kenmerkt zich door specifieke combinaties van semantische, causale (doel-middel) en normatieve uitspraken. Kringlooplandbouw wordt bijvoorbeeld gelijk gesteld aan precisielandbouw (semantisch). Zodoende kan efficiënter met inputs en outputs omgegaan worden waardoor de milieu-impact van de landbouwproductie omlaag gebracht wordt (doel-middel). Het sluit ook aan op een onderliggende aanname over het boerenmetier: de boer als innovatieve ondernemer die slim gebruik maakt van de nieuwste technieken (normatief). Een ander voorbeeld is de volgende redenering van Tjeerd de Groot over de reden waarom juist de intensieve veehouderij moet inkrimpen: kringlooplandbouw betekent volgens hem het exclusieve gebruik van eigen ruwvoer, gras en voedselresten (semantisch). Varkens en kippen consumeren deels graan en soja en zijn daarmee minder geschikt omdat krachtvoer dat elders in de wereld geproduceerd wordt bijdraagt aan het mestoverschot (doel-middel). De normatieve rechtvaardiging hiervoor luidt

dat het niet zo kan zijn dat beesten het eten verbruiken wat ook geschikt is voor menselijke consumptie.

Uit onze analyse blijkt dat bepaalde combinaties van semantische, causale en normatieve uitspraken vaker terugkomen en dat deze combinaties te classificeren zijn naar verschillende *narratieven* met betrekking tot kringlooplandbouw. We hebben deze narratieven bepaald door auteurs (organisatie of individuen) met overeenkomstige combinaties van uitspraken binnen het retorische spel te groeperen. Daarbij hebben we een viertal actor-coalities met bijbehorend narratief geïdentificeerd: 1) het narratief van de onafhankelijke boer, 2) het narratief van natuurinclusiviteit, 3) het narratief van technologische innovatie en 4) het narratief van de markt. Bijlage B laat zien hoe auteurs en organisaties zijn ingedeeld naar de verschillende narratieven.

We zullen deze narratieven hieronder kort toelichten vanuit de retorische spelen waarin ze worden geconstrueerd. We laten daarbij zien welke semantische, causale en normatieve argumenten kenmerkend zijn voor het betreffende narratief. Op basis van het retorische spel ontlenen aanhangers van een narratief ook een specifiek handelingsperspectief hoe kringlooplandbouw gerealiseerd dient te worden. De verschillende acties die per narratief benoemd worden zullen we eveneens beknopt beschrijven en visualiseren. Dit doen we middels staafdiagrammen die laten zien hoe vaak een bepaalde actie wordt aangehaald binnen een narratief. De figuren laten eveneens zien hoe vaak die actie in de andere narratieven genoemd wordt. We hebben vergelijkbare staafdiagrammen gemaakt voor de kenmerkende semantische, causale en normatieve argumenten. Die zijn in bijlage C opgenomen. In Figuur 16 presenteren we een vergelijking voor de verschillende narratieven waarbij we handelingsperspectieven hebben samengevoegd in een aantal hoofdcategorieën.

Figuur 15 Handelingsperspectieven uitgesplitst naar hoofdcategorieën van beleid.

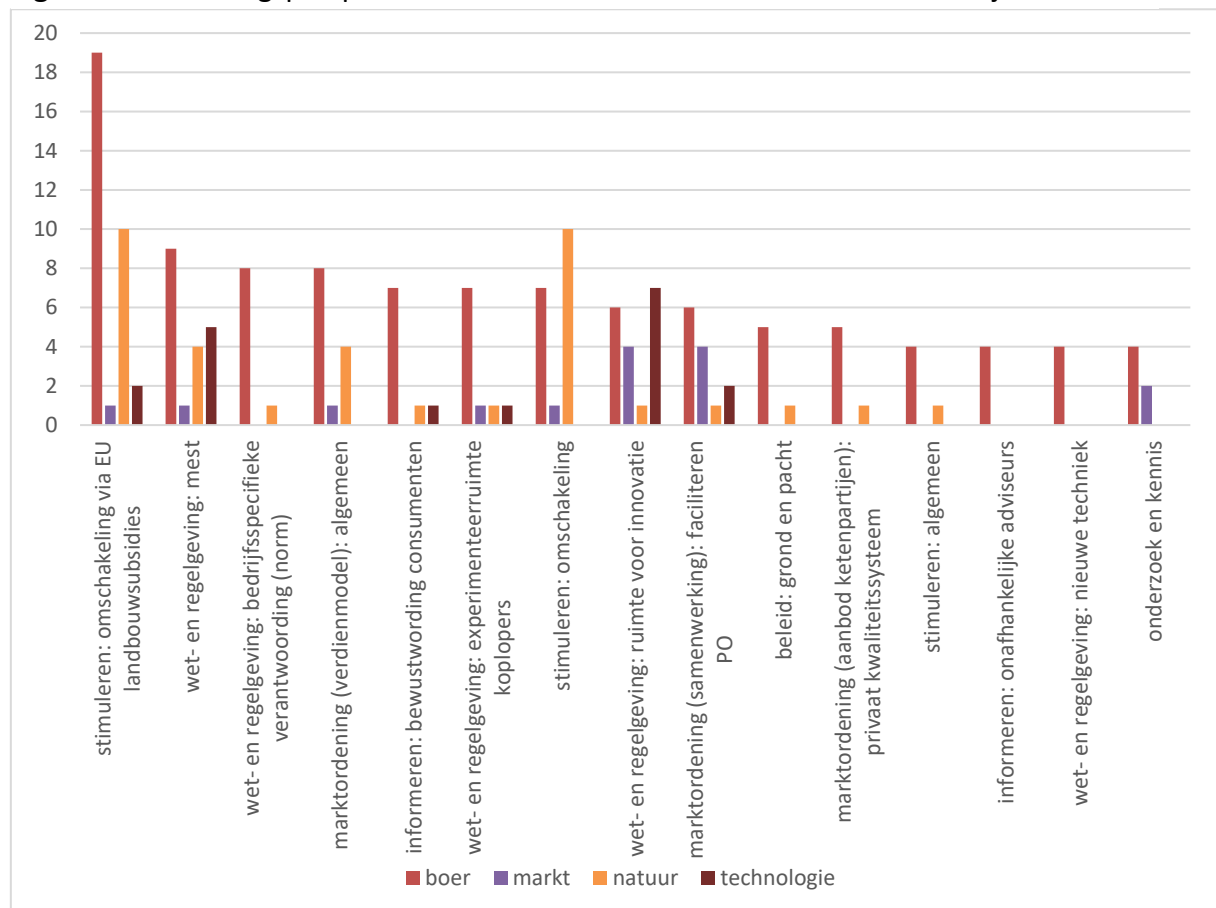
4.5.1 Narratief van de onafhankelijke boer

In het narratief van de onafhankelijke boer gaat het *semantische spel* vooral om de productie op lokale schaal waarbij externe input van krachtvoer, kunstmest en bestrijdingsmiddelen zo laag mogelijk moet zijn. De kwaliteit van de bodem is het uitgangspunt en functionele agrobiodiversiteit speelt daarom een belangrijke rol. In dit narratief betekent

kringlooplandbouw dat andere keuzes gemaakt moeten worden met betrekking tot bemesting (hoogwaardige dierlijke mest, compost), beweiding, vruchtwisseling en gewastype. Ook het type vee speelt hier een rol. In het *causale spel* wordt de bijdrage van kringlooplandbouw aan natuur, milieu en klimaat benadrukt. Maar ook het verbeteren van de verdien capaciteit en de positie van boeren in de keten, heeft een prominente rol in deze interpretaties van kringlooplandbouw. In het *normatieve spel* wordt 'resource efficiency' centraal gesteld, het maximaal benutten van grondstoffen. Daarnaast moet de omslag primair samen met de boer plaatsvinden. Vernieuwing ontstaat daarbij door de stappen die de boer zelf kan zetten in de bedrijfsvoering en niet in de eerste plaats door verder in te zetten op technologische innovatie. Het gaat daarbij om gezinsbedrijven waar hard gewerkt wordt (noeste arbeid) om het hoofd boven water te houden. Kringlooplandbouw moet er voor zorgen dat zij weer een eerlijke boterham verdienen en zo uit de negatieve spiraal van continue kostprijsverlaging kunnen geraken. Het exportmodel wordt geproblematiseerd, hoewel productie voor de wereldmarkt wel mogelijk is middels onderscheidende en duurzame producten. Tot slot dient de relatie met de burger versterkt te worden.

Coalitie: adviesbureaus als Boerenverstand en CLM en vertegenwoordigers (individuele boeren, belangenorganisaties en ketenpartijen) uit de melkveesector. Daarnaast een aantal betrokkenen uit de akkerbouwsector. Politieke partijen: D66 en ChristenUnie.

Figuur 16 Handelingsperspectieven binnen het narratief van de onafhankelijke boer.

Handelingsperspectief: vanuit dit narratief moeten acties allereerst gericht zijn op het stimuleren van boeren om de omslag naar kringlooplandbouw te maken (via GLB). Andere instrumenten zijn het bieden van experimenteerruimte, wegnemen van wettelijke belemmeringen en het mogelijk maken van samenwerkingsverbanden (brancheorganisaties, producentenorganisaties). In dit narratief wordt veel belang gehecht aan een norm voor kringlooplandbouw zodat bedrijven weten waar ze aan toe zijn en welke acties zij moeten nemen om te kunnen voldoen aan kringlooplandbouw. Ook de verantwoordelijkheid van

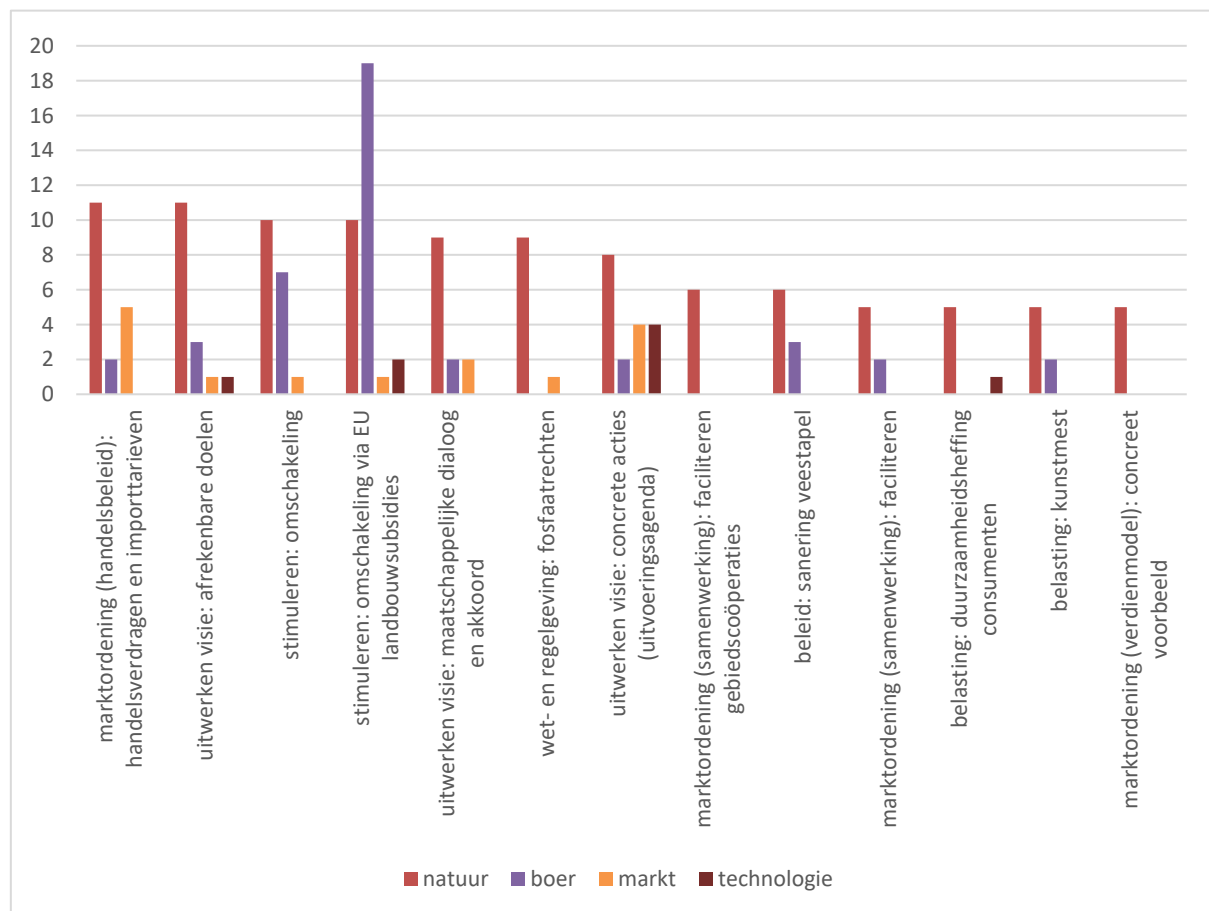
zowel onafhankelijke adviseurs als supermarkten en andere ketenpartijen (privaat kwaliteitssysteem) binnen de transitie wordt in dit narratief benadrukt.

4.5.2 Narratief van natuurinclusiviteit

Binnen dit narratief wordt het *semantisch spel* van in- en uitsluiting gespeeld door kringlooplandbouw gelijk te stellen aan een kleinere veestapel en geen – of zo min mogelijk – kunstmest, bestrijdingsmiddelen en import van (kracht)voer. Ook dierenwelzijn moet een belangrijk onderdeel van kringlooplandbouw vormen. Grond- en reststoffen dienen zo goed mogelijk te worden hergebruikt, het liefst binnen het eigen bedrijf, of anders van bedrijven in de directe omgeving. De schaal waarop de kringlopen gesloten kunnen worden is dan ook zo lokaal mogelijk. Vanuit het *causale spel* worden problemen betrokken zoals de ecologische voetafdruk van het huidige systeem, en daarmee het mestoverschot dat is ontstaan door jarenlange schaalvergroting. De doelen waaraan kringlooplandbouw een bijdrage moet leveren zijn talrijk: biodiversiteitsherstel en milieukwaliteitsverbetering door minder emissies, verbetering van bodemkwaliteit door minder (kunst)mest, maar ook fundamentele zaken zoals klimaatverandering tegengaan en de leegloop van het platteland een halt toeroepen door nieuwe, eerlijkere verdienmodellen te ontwerpen. Rechtvaardiging voor een dergelijke holistische benadering bestaat vaak uit *normatieve* aannames, zoals dat we de wereld op een goede manier moeten doorgeven aan toekomstige generaties en dat we de draagkracht van de aarde moeten respecteren. In dit narratief ontstaat vernieuwing door alternatieve bedrijfspraktijken en -modellen, niet door verder in te zetten op technologische innovatie.

Coalitie: biologische en natuurinclusieve boeren, natuur- en milieuorganisaties, onderzoeksinstituten op het gebied van ecologie en milieukunde. Politieke partijen: PvdD en Groenlinks, maar ook SP en PvdA.

Figuur 17 Handelingsperspectieven binnen het narratief van natuurinclusiviteit.

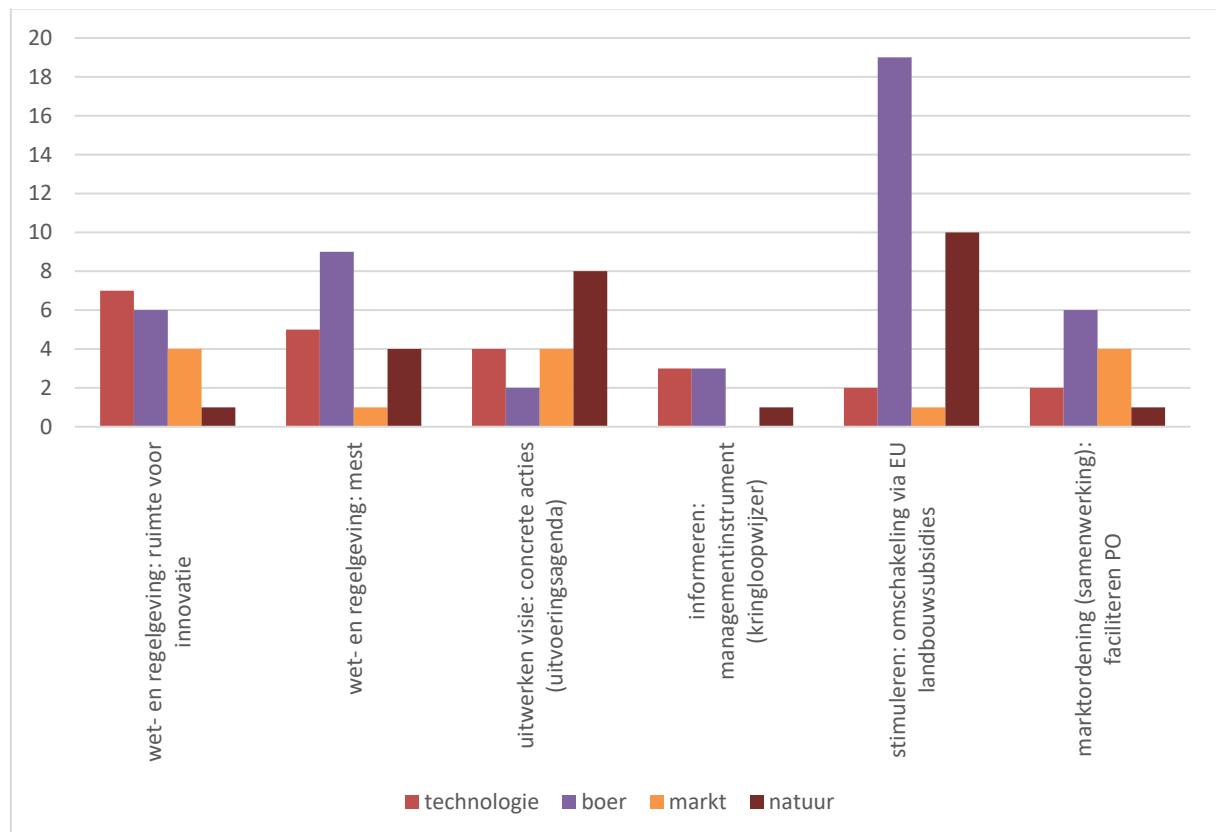
Handelingsperspectief: in dit narratief wordt er door een aantal betrokkenen op gewezen dat de visie en het realisatieplan nog te vrijblijvend zijn: er moeten afrekenbare doelen en afspraken komen. Daarnaast wordt het belang van handelsbeleid benadrukt: de huidige verdragen zouden haaks op kringlooplandbouw staan. De voorgestelde heffing op kunstmest hangt hier ook mee samen. Ook wordt veel verwacht van de aanpassing van Europese landbouwsubsidies (GLB) waardoor de vergroening van de landbouw wel van de grond zal komen. Vanuit met name de biologische boeren wordt daarnaast gepleit voor een aanpassing van het stelsel van fosfaatrechten dat hen nu in de weg zit.

4.5.3 Narratief van technologische innovatie

Bij het technologisch narratief staat in het *semantische spel* de efficiëntie van de voedselproductie centraal waarbij de outputs zo hoog mogelijk zijn ten opzichte van de inputs. Daartoe moeten grondstoffen en reststoffen optimaal worden benut. Precisietechnieken waarmee slim gebruik gemaakt van (kunst)mest en bestrijdingsmiddelen spelen daarbij een belangrijke rol. Efficiëntie is bepalend voor de schaal waarop kringlopen gesloten worden: dit kan zowel lokaal, als regionaal en internationaal zijn. Het *causale spel* is in de eerste plaats gericht op het beperken van de negatieve impact op klimaat en milieu. De emissies per geproduceerde eenheid dienen zo laag mogelijk te zijn. Daarnaast worden problemen als biodiversiteitsverlies en de slechte bodemkwaliteit onderkend. In het *normatieve spel* wordt het belang van technologische innovatie benadrukt: er wordt een beroep gedaan op de boer als ondernemer die met de inzet van moderne technologie de noodzakelijker vernieuwing tot stand brengt. Door in te zetten op technologische innovatie wordt eveneens de Nederlandse positie als marktleider versterkt, waarbij de opgedane kennis in het buitenland wordt vermarkt.

Coalitie: ketenorganisaties rondom meststoffendistributie en -productie (ook kunstmest), onderzoeksinstituten op het gebied van landbouwkundig onderzoek. Politieke partij: VVD

Figuur 18 Handelingsperspectieven binnen het narratief van technologische innovatie.

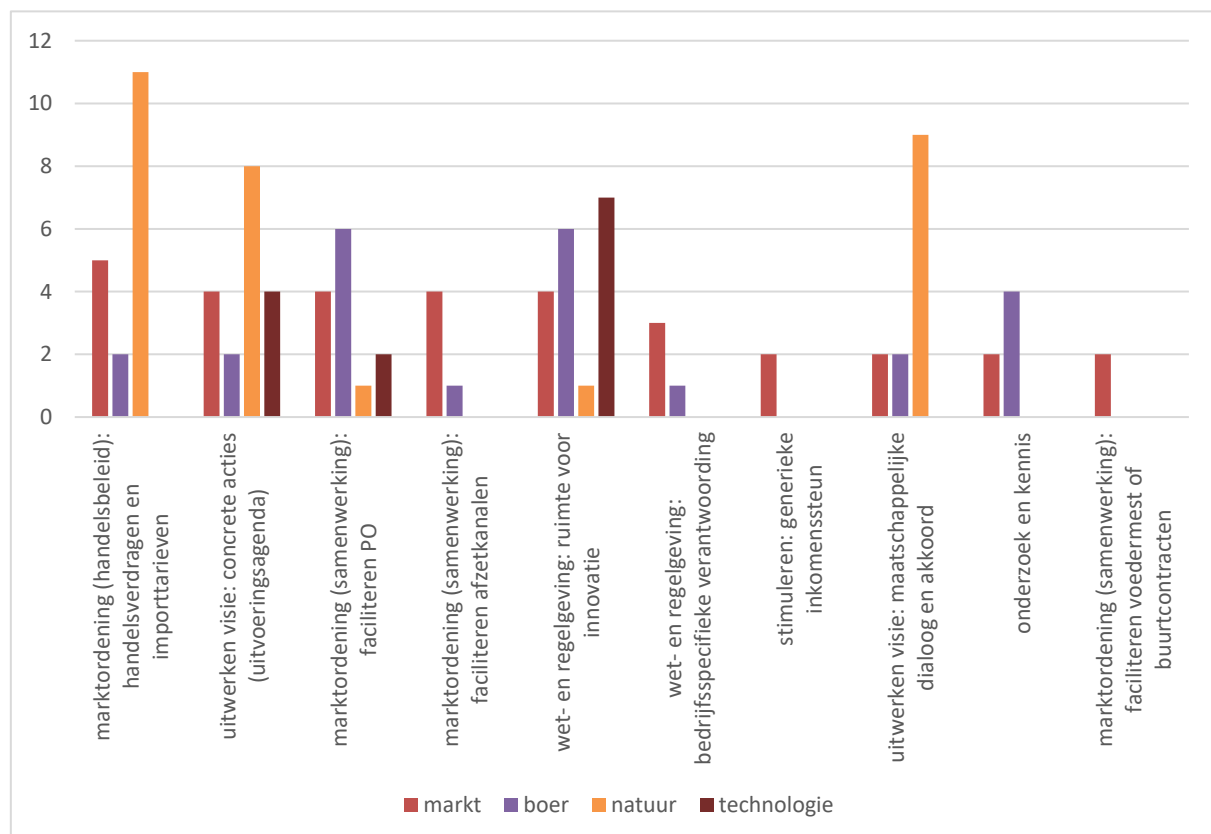
Handelingsperspectief: In dit narratief moeten vooral wettelijke belemmeringen weggenomen worden zodat meer ruimte ontstaat voor ondernemen en technologische innovaties. Specifiek gaat het daarbij om wet- en regelgeving met betrekking tot mest. Daarnaast zullen innovaties gestimuleerd moeten worden vanuit onder meer het GLB. Ook is een belangrijke rol weggelegd voor onderzoek en kennis in de vorm van innovatieprogramma's.

4.5.4 Narratief van de markt

In het marktgeoriënteerde narratief is het *semantische spel* minder uitgesproken. Dit komt mede door het feit dat we onder dit narratief ook auteurs scharen die vinden dat de landbouw al genoeg heeft gedaan en dat verandering vooral aan de sector zelf is of uit de markt moet komen (een *normatief* uitgangspunt). Er is behoefte aan 'rust op het front' aldus Jacco Geurts (145). Een aantal van deze sprekers staat zelfs ronduit negatief tegenover kringlooplandbouw. Waar kringlooplandbouw wel gedefinieerd wordt zien we vooral algemene verwijzingen naar het gebruik van grondstoffen en reststromen. In het *causale spel* gaat het vooral om het verdienvermogen van de boer en zijn of haar positie in de productieketen. De bijdrage aan de klimaatdoelen wordt ook specifiek benoemd en er is aandacht voor biodiversiteitsherstel. Binnen het *normatieve spel* wordt het Nederlandse landbouwsysteem vaak op een internationaal voetstuk geplaatst. Nederland is koploper in landbouwinnovatie en moet dit vooral zien te blijven. Anders verplaatst de productie zich naar landen waar duurzaamheid minder geborgd is. Kringlooplandbouw kan een werkbare productievorm zijn, zolang de Nederlandse producten kunnen concurreren op de wereldmarkt. Want, is de aanname, als kringloopproducten duurder worden zullen er alternatieven voor in de plaats geïmporteerd worden die minder duurzaam zijn.

Coalitie: maatschappelijke actoren: een aantal boeren die kritisch zijn op het landbouwbeleid en kringlooplandbouw in het bijzonder en verschillende ketenpartijen (voederbedrijven en mestverwerkers). Politieke partijen: CDA en SGP, maar ook PVV.

Figuur 19 Handelingsperspectieven binnen het narratief van de markt

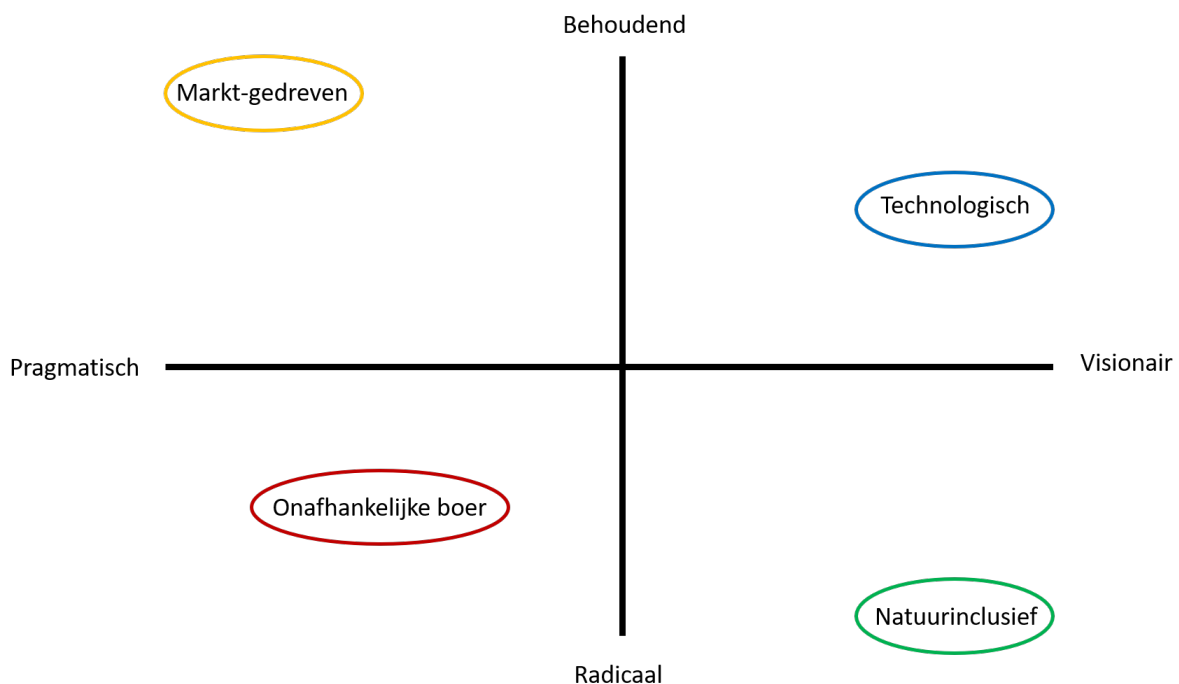

Handelingsperspectief: In dit narratief worden weinig acties voor de overheid voorgesteld. De overheid moet vooral een faciliterende rol spelen waarin ruimte en randvoorwaarden aan boeren wordt geboden om kringlooplandbouw mogelijk te maken. Er zullen belemmeringen weggenomen moeten worden zodat er geïnnoveerd kan worden. Daarnaast moet de overheid actie ondernemen om de marktordening te veranderen: boeren moeten zich kunnen verenigen om hun positie te versterken (producentenorganisaties) of reststoffen (mest) uit te wisselen. Ook dienen handelsverdragen anders vormgegeven te worden zodat er geen sprake is van oneerlijke concurrentie met landen met andere duurzaamheidseisen.

4.5.5 Narratieven binnen het retorische spel

De vier narratieven kunnen gepositioneerd worden binnen het retorische spel rondom kringlooplandbouw middels een kwadrant (zie: Figuur 10). Dit kwadrant bestaat uit twee continue variabelen: de *aard* en de *sterkte* van de verandering. De *aard* van de verandering heeft betrekking op de wijze waarop de landbouw moet veranderen. Aan de ene kant van de as zien we vooral pragmatisme waarbij de huidige bedrijfsvoering het uitgangspunt vormt. Aan de andere van de as zien we meer visionaire perspectieven waarbinnen nieuwe relaties tussen men en natuur gevormd moeten gaan worden (meer natuurgericht of juist ecomodernistisch). De *sterkte* van de verandering heeft betrekking op de mate waarin de landbouw moet veranderen. Aan de ene kant van de as staat behoud van het huidige landbouwsysteem centraal ('business as usual') en aan het andere uiteinde moet het onderliggende systeem juist radicaal veranderen. Deze uitersten zijn geënt op de classificatie van discoursen rondom duurzaamheid zoals gebruikt door Dryzkek (2013). Deze classificatie heeft ook raakvlakken met bestaande indelingen van discoursen in de landbouw (Frouws, 1998; Hermans, Horlings, Beers & Mommaas, 2010).

Figuur 20 Kwadrant met positionering 4 narratieven over kringlooplandbouw.

Deze manier van verbeelden laat zien welke narratieven – potentieel – verenigbaar kunnen zijn. Zo zien we relatief veel overlap tussen het technologische narratief en het marktgerichte narratief. Deze liggen qua mate van systeemverandering het dichtste bij elkaar in de buurt. Hierdoor zien aanhangers van beide narratieven ook een vergelijkbaar handelingsperspectief: minder nationale regels, meer importtarieven en meer experimenteerruimte. Het natuurinclusieve narratief omvat de meest radicale verandering van het landbouwsysteem met alternatieve bedrijfsmodellen. Wel zien we een interessante overeenkomst met het

technologische narratief: visie en creativiteit is noodzakelijk, maar met een verschillend doel voor ogen. Het narratief van de onafhankelijke boer ziet net als de natuurinclusieven de noodzaak voor een radicale systeemverandering. Het handelingsperspectief is dan ook vergelijkbaar: boeren moeten via wet- en regelgeving en subsidies gestimuleerd worden om over te schakelen naar kringlooplandbouw. Het verschil is dat binnen dit narratief de 'reguliere' landbouwpraktijk het vertrekpunt vormt (net als in het marktgeoriënteerde perspectief) waarbij boeren de noodzakelijke transitie vormgeven door hun bedrijfsvoering aan te passen.

De grootste verschillen op beide assen zitten tussen het marktgeoriënteerde narratief en het natuurinclusieve narratief. Dit is niet verwonderlijk aangezien partijen binnen het natuurinclusieve narratief kringlooplandbouw aandragen als oplossing voor problemen die in hun ogen nauw samenhangen met het landbouwmodel waarin productie voor de (internationale) markt centraal staat. Tegelijkertijd worden veel uitgangspunten van het natuurinclusieve narratief gediskwalificeerd binnen het narratief van de markt, omdat een natuurinclusieve variant van kringlooplandbouw nooit de kostenbesparingen kan genereren die noodzakelijk zijn om te kunnen blijven concurreren op de internationale markt. Ook zouden de opbrengsten onvoldoende zijn om te produceren voor lokale markten.

5 Conclusies

In dit onderzoek is verkend of het concept kringlooplandbouw een overbruggende rol kan spelen tussen de verschillende deelnemers aan het debat over de duurzame voedselproductie. In dit verband is de volgende onderzoeksvraag geformuleerd: *Welke narratieven en daarmee samenhangende handelingsperspectieven van het beleidsconcept kringlooplandbouw zijn er in het maatschappelijke debat te identificeren?* Om de hoofdvraag te beantwoorden hebben we de verschillen en overeenkomsten in interpretaties van het concept kringlooplandbouw bestudeerd. Daarbij hebben we gekeken naar 1) de gehanteerde definities, 2) de problemen die kringlooplandbouw moet oplossen (doel-middel redeneringen) en 3) de normatieve evaluaties (fundamentele aannames, normen, en waarden) die aan de interpretaties ten grondslag liggen. We hebben vervolgens gekeken welke narratieven te onderscheiden zijn op basis van de verschillen en overeenkomsten in interpretaties en op welke vlakken deze verschillende narratieven elkaar lijken te vinden.

5.1 Gehanteerde definities van kringlooplandbouw

Allereerst is geanalyseerd hoe en in welke termen 'kringlooplandbouw' wordt gedefinieerd door sprekers en betrokkenen in het maatschappelijke debat. Daarbij hebben we een onderscheid gemaakt tussen argumenten over wat kringlooplandbouw is, wat het niet is en op welk schaalniveau het plaats moet vinden. Volgens bijna alle auteurs gaat kringlooplandbouw vooral om het sluiten van mineralen- en nutriëntenkringlopen van mest, voer, water en bodem. In dit verband stelt vrijwel iedereen dat gewasresten, voedselresten en procesafval zoveel mogelijk hergebruikt moeten worden en verwerkt tot nieuwe producten. Ook moet het kunstmestgebruik teruggedrongen worden. Vooral in het parlementaire debat is discussie over wat het niet is: het halveren of saneren van de veestapel, industriële mestverwerking of het terugbrengen van kunstmest en bestrijdingsmiddelen naar nul. Als er expliciet duiding gegeven wordt aan een schaalniveau is dit vaak het bedrijfsniveau, waarbij op regionale schaal goed moet worden samengewerkt voor het hergebruik van grond- en reststoffen. Het internationale niveau wordt echter niet door iedereen uitgesloten wanneer het productiesysteem daar om vraagt.

5.2 Problemen die kringlooplandbouw moet oplossen

Vervolgens hebben we geanalyseerd welke doel-middel redeneringen ten grondslag liggen aan interpretaties van het beleidsconcept kringlooplandbouw. Daartoe hebben we gekeken naar zowel de problemen als de doelen die aan het concept gekoppeld worden. Overigens zijn deze onderling uitwisselbaar. Wat opvalt is de openheid van het beleidsconcept. Het wordt als middel in verband gebracht met een breed scala aan problemen en doelen. Hoe explicieter dit verband, en daarmee de doel-middel relaties, hoe sterker de redenering kan overkomen.

Veel genoemde kwesties waar kringlooplandbouw een oplossing voor zou moeten bieden zijn het herstel van biodiversiteit, het vergroten van het verdienvermogen van boeren, herstel van bodemkwaliteit en het tegengaan van klimaatverandering en milieukwaliteitsverbetering (inclusief de stikstofproblematiek). Enerzijds creëert deze openheid van het concept een grote mate van draagvlak, maar anderzijds leidt dit ertoe dat verschillende doelstellingen van kringlooplandbouw uiteindelijk onverenigbaar lijken te zijn.

5.3 Normatieve evaluaties achter interpretaties van kringlooplandbouw

Ten derde hebben we geanalyseerd welke aannames, normen, waarden en belangen schuil gaan achter specifieke opvattingen van kringlooplandbouw en de problemen die het zou moeten aanpakken. Daarbij hebben we gekeken naar normatieve uitspraken over de relatie met maatschappelijke belangen, aannames over wat het boerenmetier inhoudt en argumenten waarmee de positie van boeren ten opzichte van de maatschappij geduid worden. Middels uitspraken over de maatschappelijke positie van boeren wordt soms ingespeeld op identiteitspolitiek, maar partijen lijken elkaar wel te vinden in de belofte dat boeren een 'fatsoenlijke' boterham moeten verdienen. Afgezien daarvan zien we dat juist de normatieve evaluaties behoorlijk uiteenlopen bij de verschillende spelers van het debat. Enerzijds gaat het om de waarde die auteurs toekennen aan (mogelijk strijdige) maatschappelijke belangen als natuur, economische groei en voedselproductie. Anderzijds gaat het over de aannames met betrekking tot bepaalde sleutelbegrippen binnen de agrarische bedrijfsvoering zoals innovatie en efficiëntie.

5.4 Narratieven en handelingsperspectieven

Op basis van het retorische spel rondom het concept kringlooplandbouw zijn een viertal narratieven geïdentificeerd. Ondanks dat deze narratieven verschillend zijn, lijken zij ook belangrijke overeenkomsten te hebben. Kijkend naar het semantisch spel – en daarmee naar de definities die aan het concept kringlooplandbouw gegeven worden – komen veel aspecten terug die door vrijwel alle partijen in het debat gedeeld worden. Voor de meeste partijen zijn de uitgangspunten van kringlooplandbouw helder: het betekent het sluiten van kringlopen, minder verspilling van nutriënten, hergebruik van grond- en reststoffen, een gezonde bodem, minder import van veevoer en minder kunstmest. Opvallend aan het causale spel in het debat rondom kringlooplandbouw zijn ook de overeenkomsten tussen een groot deel van de probleemopvattingen en gestelde doelen. Het is bijvoorbeeld een breed gedragen opvatting dat bodemdegradatie een groot probleem is, klimaatverandering tot aanpassingen noopt, het verlies aan biodiversiteit zorgwekkend is en dat het inkomen van de boer onder druk is komen te staan. De doelen waarvoor kringlooplandbouw als middel gezien wordt hebben dan ook betrekking op het terugdringen van broeikasgassen, het herstel van biodiversiteit, verhogen van verdien capaciteit, en het verbeteren van de algehele milieukwaliteit.

In het normatieve spel zijn ook een aantal duidelijke overeenkomsten te zien. Allereerst staat voorop dat de transitie die zich in de landbouw moet gaan voltrekken betaalbaar blijft voor de boer: er moet een eerlijke prijs voor de producten betaald worden die de boeren in staat stelt een 'eerlijke boterham' te verdienen. Ten tweede wordt de Nederlandse landbouwsector neergezet als toonaangevend in de wereld. Die positie kan bestendig worden door als goed voorbeeld de transitie naar kringlooplandbouw in andere landen te stimuleren. Ten derde worden termen als (ecologische) efficiëntie en (technologische) innovatie genoemd om de transitie vorm te kunnen geven. In dit normatieve spel treedt tegelijkertijd ook meer onduidelijkheid op: wat is immers een 'eerlijke prijs'? Is het hoogproductieve Nederlandse landbouwmodel nou wel iets om zo trots op te zijn als dit leidt tot veel van de problemen waar we nu mee zitten? Wat voor efficiëntie is gewenst, en hoever moeten we dat nastreven?

6 Discussie

Aan de hand van de genoemde overeenkomsten en verschillen zullen we kort bediscussiëren wat de functie van het kringlooplandbouw is in het debat en welke richting het debat zou kunnen nemen om de visie van Carola Schouten meer tot uiting te laten komen. Kringlooplandbouw wordt gekenmerkt door een hoge mate van consensus in abstracte zin. Dit betekent dat er in het semantische en causale spel veel overeenkomsten zijn tussen de verschillende narratieven. Hierin schuilt ook een gevaar, namelijk dat het concept kringlooplandbouw leidt tot *kringloopgesprekken*. Dat wil zeggen: er wordt veel gesproken over hoezeer men het met elkaar eens is over de uitgangspunten, maar er vindt relatief weinig debat plaats over de (potentieel) onoverkoombare verschillen in het normatieve spel en de handelingsperspectieven. Kortom: het concept voorziet momenteel in genoeg overeenkomsten om geen ruzie te krijgen, maar ook in te veel verschillen om vooruit te kunnen.

De belangrijkste verschillen tussen de vier narratieven uiten zich in een aantal kwesties en controverses rondom het kringloopconcept waarover een meer uitgebreide en diepgaande dialoog zou moeten plaatsvinden. Dit vergt een stijl van integratief onderhandelen, gekenmerkt door gezamenlijk feitenonderzoek, zorg voor de ander en het met elkaar zoeken naar nieuwe waarden, normen en ambities (Aarts, Steuten, and van Woerkum, 2015). Op basis van de analyses zijn de belangrijke discussiepunten: (1) of er wel of geen sterk technologische invulling gegeven moet worden aan kringlooplandbouw, (2) op welk schaalniveau kringlopen gesloten moeten worden, (3) of en in welke mate de omvang van de veestapel moet krimpen, en (4) wat de rol en het belang van import en export zal zijn binnen het nieuwe landbouwmodel. Deze twistpunten manifesteren zich het duidelijkste in de handelingsperspectieven die aan de doelstellingen en uitgangspunten van kringlooplandbouw gekoppeld worden.

De retorische spelen hebben tot op heden misschien te veel binnen hun eigen retorische kringlopen plaatsgevonden. Er zou daarom nu gekeken moeten worden naar een manier om de belofte van kringlooplandbouw als een concept met een daadwerkelijke brugfunctie waar te maken. Dit kunnen we doen door te kijken naar de fundamentele waardendiscussies die gevoerd moeten gaan worden: hoe groot wordt de rol van technologie? Wat is belangrijker: zelfvoorzienende productie of het behouden van de focus op import/export? Welk schaalniveau is het 'meest' duurzaam? Hoe belangrijk is het om kritisch naar de veestapel te kijken? Voor het voeren van een constructieve dialoog is het noodzakelijk om voor deze discussiepunten inzichtelijk te krijgen in hoeverre zij onoverkoombaar zijn. Over sommige punten zullen partijen relatief makkelijker dichter bij elkaar te brengen zijn dan over andere.

Dan rest de vraag of kringlooplandbouw nu een daadwerkelijke 'game changer' is. Gaat dit concept bijdragen aan een transitie in de landbouw? Er moet in ieder geval geconstateerd worden dat kringlooplandbouw op twee vlakken van andere beleidsinitiatieven en concepten verschilt. Ten eerste is de afzender anders: een minister met een duidelijke boerenachterban. Ten tweede is de groep die geadresseerd wordt verschillend: alle boeren of op zijn minst de (grondgebonden) tuin- en akkerbouw en de veeteelt. Dit betekent dat juist de boeren ook een rol moeten krijgen in het debat over de verder invulling van het concept. Tot nu toe was juist deze groep stil in het debat. We hebben het dan niet over de Farmers Defence Force, de LTO, of de meer proactieve natuurinclusieve en biologische boeren, maar over het merendeel van de boerenbedrijven dat zich niet laat horen en ook niet vertegenwoordigd is in de media. Het wordt door iedereen erkend dat de boer vast zit in het huidige systeem, waardoor hij of zij de transitie naar kringlooplandbouw moeilijk kan maken. Visies verschillen echter ten aanzien van de redenen waarom zij zo vastzitten en wie daar een verantwoordelijkheid in hebben.

Referenties

- Aarts, N., Steuten, C., & van Woerkum, C. (2015). *Strategische Communicatie: principes en toepassingen*. Assen: Koninklijke van Gorcum.
- Dryzek, J. S. (2013). *The politics of the earth: Environmental discourses*: Oxford university press.
- Frouws, J. (1998). The contested redefinition of the countryside. An analysis of rural discourses in the Netherlands. *Sociologia ruralis*, 38(1), 54-68.
- Hermans, F., Horlings, I., Beers, P. J., & Mommaas, H. (2010). The contested redefinition of a sustainable countryside: Revisiting Frouws' rurality discourses. *Sociologia ruralis*, 50(1), 46-63.
- Hoppe, R. (1985). *Trends in beleidsvormingstheorie en ontwerpleer*. Amsterdam.
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. (2018). Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden. Nederland als koploper in kringlooplandbouw.
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. (2019). Realisatieplan Visie LNV: Op weg met nieuw perspectief.
- Raaphorst, K. (2018). Knowing your audience: the contingency of landscape design interpretations. *Journal of Urban Design*, 23(5), 654-673.

Bijlage A Bestudeerde documenten

Opiniërende artikelen

3. van Huizen, I. (2018, 24-feb). Biodiversiteit moet betaald worden. *Dagblad van het Noorden*.
4. van Huizen, I. (2018, 1-mrt). Mits betaald kunnen boeren biodiversiteit helpen maken. *TROUW*.
5. van Rozen, D. (2018, 16-mrt). Liberale pacht is nadelig voor boeren en bodembeheer. *Boerderij Vandaag*.
6. Verhoeven, F. (2018, 15-jun). Kringlooplandbouw meer stimuleren. *Boerderij Vandaag*.
7. Tielbeke, J. (2018, 4-jul). Gaan de groene vlaggen wapperen? *Groene Amsterdammer*.
8. van Os, J., & Martens, D. (2018, 17-aug). GLB-premie alleen toekennen aan duurzaam werkende boer. *Boerderij Vandaag*.
9. Redactie. (2018, 11-sep). Landbouw met duurzame prijs. *Trouw*.
10. Hermus, P. (2018, 13-sep). Een beter milieu? Betrek boeren erbij, en dan écht. *AD*.
11. de Lugt, D. (2018, 14-sep). Ook overheid en organisaties spelen rol bij omslag landbouw. *Boerderij Vandaag*.
12. Oppewal, J. (2018, 14-sep). Visie is inhoudelijk zwak, politiek slim. *Boerderij Vandaag*.
13. Saat, T. (2018, 20-sep). Minister, het is tijd voor daden. *Trouw*.
14. Erisman, J. W. (2018, 21-sep). De kringloop van de economie sluiten. *Boerderij Vandaag*.
15. van der Bos, K. (2018, 21-sep). Praktische benadering nodig voor uitvoering landbouwvisie. *Boerderij Vandaag*.
16. Holman, H. (2018, 28-sep). FrieslandCampina verliest goodwill en sympathie. *Boerderij Vandaag*.
17. van Keimpema, S. (2018, 2-okt). Canadees vlees kan gevaarlijk zijn. *TROUW*.
18. van der Schans, F. (2018, 5-okt). Kringlooplandbouw is landbouw zonder kunstmest. *Boerderij Vandaag*.
19. Tielbeke, J. (2018, 10-okt). Eenuniversiteit voor ondernemende idealisten. *Groene Amsterdammer*.
20. Springmann, M., & de Vries, W. (2018, 26-okt). 10 miljard mensen duurzaam voeden kan. *Boerderij Vandaag*.
21. Weverink, R. (2018, 9-nov). De volgende stap is kringloopregelgeving. *Boerderij Vandaag*.
22. Wallis de Vries, M. (2018, 11-dec). Hoezo ruimte om de industriële landbouw verder te helpen? *Trouw*.
23. Bosch, L. (2018, 21-dec). "Onze boeren; Onze boeren". *Boerderij Vandaag*.
24. Fresco, L. O. (2019, 31-dec). Alleen al het plannen maken is hoopgevend. *NRC*.
25. van Keimpema, S. (2019, 7-jan). Kringlooplandbouw is niet reëel. *Trouw*.
26. van Keimpema, S. (2019, 11-jan). Belangen landbouw worden verkwanseld. *Leeuwarder Courant*.
27. Beets, W. (2019, 15-jan). Geef Westerveld een spuitvrije zone. *Dagblad van het Noorden*.
28. Wagemans, M. (2019, 15-jan). Landbouw zegt alles over beschaving. *Trouw*.
29. Maij, H. (2019, 25-jan). Van kringlooplandbouw naar een nieuwe voedselcultuur. *Boerderij Vandaag*.
30. Geurts, G. (2019, 1-feb). Historische vergissingen in landbouwbeleid nu herstellen. *Boerderij Vandaag*.
31. de Vries, W. (2019, 4-feb). Waar is de boer in het debat? *Nederlands Dagblad*.
32. Hermus, P. (2019, 15-feb). Het boerenland is nu een slagveld in de klimaatstrijd. *Boerderij Vandaag*.
33. Krouwel, B. J. (2019, 15-feb). Het gaat nu om veel meer dan hogere dijken. *NRC*.
34. Oostveen, M. (2019, 15-feb). Licht uit! *de Volkskrant*.
35. Scholten, M. (2019, 16-feb). Het welzijn van het dier telt, niet het aantal dieren in een stal. *NRC*.
36. Keuper, W. (2019, 22-feb). Circulaire landbouw en e-auto. *de Volkskrant*.
37. Doornbos, A. (2019, 2-mrt). Kringloop goed voor land en water. *Nieuwe Oogst*.
38. van Marlen, R. (2019, 8-mrt). De groei van biologisch en het Paard van Troje. *Boerderij Vandaag*.
39. Boersma, H., & Lanjouw, J. (2019, 14-mrt). Een boerenland zonder boeren. *Groene Amsterdammer*.

40. Spijker, A. (2019, 19-mrt). Een aangrijpend bericht over prachtige vogels. *Nederlands Dagblad*.
41. Bussink, M. (2019, 21-mrt). Stop kapotsputten van onze weilanden. *TROUW*.
42. Nijhof, L. (2019, 22-mrt). Jonge boeren willen wel, maar hoe dan? *Boerderij Vandaag*.
43. Hendriks, R. (2019, 26-mrt). Marc Calon, word toch eens wakker! *Dagblad van het Noorden*.
44. Bloemink, S. (2019, 27-mrt). Alles in de bodem is samenwerking. *Groene Amsterdammer*.
45. Souwerbren, P. (2019, 28-mrt). Boeren helpen met de productie gezond voedsel. *deGelderlander*.
46. van der Schans, F. (2019, 29-mrt). Van Koeien & Kansen naar Koeien & Kringlopen. *Boerderij Vandaag*.
47. Martens, D., & van Os, J. (2019, 2-apr). Landbouw kan weer koploper zijn. *TROUW*.
48. Willeminck, J. (2019, 5-apr). Maak van nieuwe pachtregels goed werkbaar regelgeving. *Boerderij Vandaag*.
49. Bosch, L. (2019, 12-apr). Met zulke vrienden geen vijanden meer nodig. *Boerderij Vandaag*.
50. Boersma, H., & Lanjouw, J. (2019, 17-apr). Letters uit het periodiek systeem der elementen. *Groene Amsterdammer*.
51. Rijssenbeek, J. (2019, 13-mei). Voedsel is geopolitiek, en Afrika heeft de toekomst. *NRC*.
52. van Dalen, P., & Ruissen, B.-J. (2019, 13-mei). Europees geld blijft nodig voor duurzame agrarische sector. *Reformatorisch Dagblad*.
53. Groot, E. (2019, 15-mei). Landbouwsubsidies. *FD*.
54. Korthals, M., & Erisman, J. W. (2019, 16-mei). Steun landbouw die uitgaat van de natuur. *de Volkskrant*.
55. Staman, J. (2019, 21-mei). Stel het welzijn van dieren nu eens echt centraal. *de Volkskrant*.
56. Jongeneel, R. (2019, 31-mei). Laat boeren punten scoren. *Nederlands Dagblad*.
57. Staman, J. (2019, 31-mei). Zet dierenwelzijn centraal bij kringlopen. *Boerderij Vandaag*.
58. de Jong, J. (2019, 14-jun). Markt betaalt nog niet voor kringlooplandbouw. *Boerderij Vandaag*.
59. Peters, M. (2019, 14-jun). Geef ruimte aan ondernemen en innovatie. *Boerderij Vandaag*.
60. Fresco, L. O. (2019, 17-jun). Landbouwcommissaris: de belangrijkste baan. *NRC*.
61. Wagemans, M. (2019, 19-jun). Hogere prijzen alleen gaan de boer niet helpen. *TROUW*.
62. Groot, E. (2019, 20-jun). Duurzame landbouw. *FD*.
63. Hartman, T. (2019, 21-jun). Herenboeren: kans of bedreiging? *Nieuwe Oogst*.
64. de Vries, H.-A. (2019, 24-jun). Maak de weg vrij voor bioboeren. *Trouw*.
65. Kok, A. (2019, 4-jul). Het jongetje blijkt minder braaf. *Dagblad van het Noorden*.
66. Remmers, J. (2019, 5-jul). Laat consumenten meebetalen aan landbouwtransitie. *Boerderij Vandaag*.
67. Remmers, J. (2019, 6-jul). Laat consument echte prijs betalen. *Nieuwe Oogst*.
68. van Weeren, A. (2019, 6-jul). Er is straks veel te weinig eten voor al die mensen. *de Volkskrant*.
69. Kok, A. (2019, 8-jul). Jongetje blijkt minder braaf. *Leeuwarder Courant*.
70. Wallis de Vries, M. (2019, 9-jul). Benut de stikstofcrisis als kans en breng natuur en economie in balans. *TROUW*.
71. Groot Koerkamp, P. (2019, 12-jul). Technologisering van de landbouw vergt andere aanpak. *Boerderij Vandaag*.
72. Saat, T. (2019, 14-jul). Landbouwbeleid is helaas te veel gericht op behoud status-quo. *TROUW*.
73. Redactie. (2019, 19-jul). Deze stikstofcrisis dwingt tot kiezen. *TROUW*.
74. Scherff, J. (2019, 19-jul). Agrarisch Nederland wordt regelmoe. *Boerderij Vandaag*.
75. Valkenburg, S. (2019, 20-jul). Verkeerd beeld van boerderij. *Nieuwe Oogst*.
76. van Wenum, J. (2019, 31-aug). Akkerbouw heeft veehouderij nodig. *Nieuwe Oogst*.
77. van Wenum, J. (2019, 3-sep). Akkerbouw en veehouderij kunnen niet zonder elkaar. *TROUW*.
78. Redactie. (2019, 7-sep). Opgemerkt. *Reformatorisch Dagblad*.
79. Klein-Wierenga, a. (2019, 12-sep). Afschuwelijke smaak. *TROUW*.
80. de Kroon, H., Ploegmakers, H., Turnhout, S., Aarts, N., Meijerink, S., Siepel, H., . . . Visseren-Hamakers, I. (2019, 12-sep). Stikstofreductie en duurzaam natuurherstel kunnen samen. *NRC*.
81. Vermaat, W. (2019, 12-sep). Veehouderij brengt wereld in problemen. *TROUW*.

82. Stellingwerf, S. (2019, 13-sep). Schadelijk. *deStentor*.
83. van Bokkum, M. (2019, 14-sep). Twist. *NRC*.
84. Folmer, H., & van der Meer-Kooistra, J. (2019, 16-sep). Kringlooplandbouw alleen is niet genoeg. *de Volkskrant*.
85. van Roesel, A. (2019, 18-sep). Kringloop. *Groene Amsterdammer*.
86. de Pater, K. (2019, 21-sep). Mezen kwijnen weg door stikstofuitstoot. *AD*.
87. Slob, M. (2019, 23-sep). Tractorman. *de Volkskrant*.
88. van Dijk, J., Turnhout, E., Bakker, M., Erisman, J. W., & Rotmans, J. (2019, 27-sep). Het huidige Nederlandse landbouwmodel is failliet. *NRC*.
89. Schreiner, A., Hamelynck, B., Peteroff, J., de Moel, J., Klingen, K., van de Berg, L., . . . van Dijck, V. (2019, 2-okt). Help boeren de kringloop te sluiten. *NRC*.
90. Stegeman, A., Heederik, D., & Zwieterink, M. (2019, 4-okt). Kringlooplandbouw? Vergeet de dieren niet. *de Volkskrant*.
91. Beverdam, G. (2019, 5-okt). Het eerlijke verhaal voor de boeren. *Nederlands Dagblad*.
92. Bersch, F. (2019, 8-okt). Doorgeslagen vrijhandel maakt duurzame landbouw onmogelijk. *Trouw*.
93. van der Beek, K. (2019, 9-okt). Omslag in denken. *Trouw*.
94. Groot, E. (2019, 12-okt). Kostbare grond. *FD*.
95. van der Ploeg, J. D. (2019, 17-okt). Maak onderscheid tussen boeren. *Nederlands Dagblad*.
96. Koen, C. (2019, 17-okt). Wat intensieve landbouw ons echt kost. *NRC*.
97. Philipsen, P. (2019, 18-okt). Waarom betaal ik niet méér voor mijn voedsel? *Boerderij Vandaag*.
98. Philipsen, P. (2019, 19-okt). Politiek kan sterke schakel worden in circulaire landbouw. *Boerderij Vandaag*.
99. Fresco, L. O. (2019, 21-okt). Onze landbouwsector exporteert kennis. *NRC*.
100. de Jong, J., & Langeweg, W. (2019, 23-okt). Laat boeren die wel voelen voor kringlooplandbouw niet in de steek. *Trouw*.
101. Meijers, P. (2019, 25-okt). Laten we de boer danken voor al dat mooie voedsel. *AD*.
102. Vollenbroek, J. (2019, 26-okt). Een snelle oplossing om uit de stikstofknoop te raken. *Trouw*.
103. Boersma, H., & Lanjouw, J. (2019, 30-okt). De problemen zag je van mijlenver aankomen. *Groene Amsterdammer*.
104. Kievit, H. (2019, 1-nov). De januskop van de landbouwpolitiek. *Reformatisch Dagblad*.
105. Ouwehand, E. (2019, 1-nov). LTO laat boeren in de steek bij Ceta. *Boerderij Vandaag*.
106. Gremmen, B. (2019, 8-nov). De cirkel is rond. *Boerderij Vandaag*.
107. Holman, H., & Schoonvelde, H. (2019, 8-nov). € 2 miljard is genoeg om uit de stikstofcrisis te komen. *Boerderij Vandaag*.
108. van Druenen, R. (2019, 8-nov). Stikstof: van bedreigingen naar kansen. *Boerderij Vandaag*.
109. Datema, A. (2019, 15-nov). Leer van agrarisch natuurbeheer bij oplossen stikstofprobleem. *Boerderij Vandaag*.
110. Remmers, J. (2019, 15-nov). Eerlijke vleesprijs, hoger inkomen boeren. *Boerderij Vandaag*.
111. Snoeij, I. (2019, 22-nov). Maak cordon biologische bedrijven rond Natura 2000. *Boerderij Vandaag*.
112. Attema, S., & Huizing, E. (2019, 23-nov). Promoot kringloop wereldwijd. *Nieuwe Oogst*.
113. Erisman, J. W. (2019, 13-dec). Collectief biedt boeren weinig zekerheid. *Boerderij Vandaag*.
114. Lelieveldt, H. (2019, 21-dec). Aardappeltelers, verenigt u! *Nieuwe Oogst*.
115. Vullings, J. (2019, 28-dec). Droogte, fosfaatrecht en kringlooplandbouw. *Boerderij Vandaag*.

Parlementaire documenten

116. Handelingen II. (2017/18). 24036.
117. Handelingen II. (2017/18). 21501-32.
118. Handelingen II. (2017/18). 27858.
119. Handelingen II. (2017/18). 28286.
120. Handelingen II. (2017/18). 31532.
122. Handelingen II. (2017/18). 33037.
123. Handelingen II. (2017/18). 27625.

124. Handelingen II. (2017/18). 30175.
125. Handelingen II. (2017/18). 34965.
126. Handelingen II. (2018/19). 34953.
127. Handelingen II. (2018/19). 3500-IV.
128. Handelingen II. (2018/19). 21501-02.
129. Handelingen II. (2018/19). 24036.
131. Handelingen II. (2018/19). 33529.
132. Handelingen II. (2018/19). 35000.
133. Handelingen II. (2018/19). 29664.
134. Handelingen II. (2018/19). 33037.
136. Handelingen II. (2018/19). 33576.
137. Handelingen II. (2018/19). 21501.
138. Handelingen II. (2018/19). 21501-23.
139. Handelingen II. (2018/19). 27924.
140. Handelingen II. (2018/19). 21501-32.
141. Handelingen II. (2018/19). 24682.
142. Handelingen II. (2018/19). 27428.
143. Handelingen II. (2018/19). 28525.
144. Handelingen II. (2018/19). 32627.
145. Handelingen II. (2018/19). 33009.
147. Handelingen II. (2018/19). 35000-XIV-97.
148. Handelingen II. (2018/19). 35140.
149. Handelingen II. (2019/20). 28973.
150. Handelingen II. (2019/20). 29838.
151. Handelingen II. (2019/20). 33576.
152. Handelingen II. (2019/20). 35207.
153. Handelingen II. (2019/20). 27858.
154. Handelingen II. (2019/20). 31985.
155. Handelingen II. (2017/18). 59, *item 11*.
156. Handelingen II. (2017/19). 62, *item 4*.
157. Handelingen II. (2017/20). 75, *item 7*.
158. Handelingen II. (2017/21). 94, *item 15*.
159. Handelingen II. (2017/22). 95, *item 41*.
160. Handelingen II. (2017/23). 102, *item 15, n1*.
161. Handelingen II. (2018/19). 2, *item 5*.
162. Handelingen II. (2018/19). 17, *item 8*.
163. Handelingen II. (2018/19). 17, *item 9*.
164. Handelingen II. (2018/19). 18, *item 10*.
165. Handelingen II. (2018/19). 18, *item 10, bijlage*.
166. Handelingen II. (2018/19). 29, *item 13*.
167. Handelingen II. (2018/19). 38, *item 9*.
168. Handelingen II. (2018/19). 45, *item 5*.
169. Handelingen II. (2018/19). 45, *item 9*.
170. Handelingen II. (2018/19). 63, *item 10*.
171. Handelingen II. (2018/19). 63, *item 3*.
172. Handelingen II. (2018/19). 68, *item 11*.
173. Handelingen II. (2018/19). 73, *item 10*.
174. Handelingen II. (2018/19). 73, *item 11*.
175. Handelingen II. (2018/19). 76, *item 2*.
176. Handelingen II. (2018/19). 78, *item 5*.
177. Handelingen II. (2018/19). 85, *item 9*.
178. Handelingen II. (2018/19). 87, *item 14*.
179. Handelingen II. (2018/19). 96, *item 13*.
180. Handelingen II. (2018/19). 100, *item 10*.
181. Handelingen II. (2018/19). 101, *item 15*.
182. Handelingen II. (2018/19). 103, *item 9*.
183. Handelingen II. (2019/20). 2, *item 5*.
184. Handelingen II. (2019/20). 3, *item 6*.

185. Handelingen II. (2019/20). 8, item 6.
186. Handelingen II. (2019/20). 11, item 4.
187. Handelingen II. (2019/20). 11, item 8.
188. Handelingen II. (2019/20). 12, item 16.
189. Handelingen II. (2019/20). 12, item 16, bijlage.
190. Handelingen II. (2019/20). 13, item 13.
191. Handelingen II. (2019/20). 15, item 11.

Vakbladen

192. Boink, G. (2018). Tweede Kamer kiest voor ondersteuning van de oer-Nederlandse rundveerassen in het fosfaatdebat. *ZeldzaamHuisdier*.
193. Didde, R. (2018). We moeten de aarde leefbaar houden: Een halve eeuw milieuhygiëne. *WageningenWorld*.
194. Drion, S. (2018). De Es: Pioniers in alternatieve financiering. *DynamischPerspectief*.
195. van Dooren, C. (2018). Leer de klassieke Nederlandse keuken weer waarderen! *VoedingMagazine*.
196. Remijn, N. (2018). Van fantastisch vlees wordt een consument ambassadeur. *ZeldzaamHuisdier*.
197. Sikkema, A. (2018). Circular agriculture has already started. *WageningenWorld*.
198. Scholten, M. (2018). Kringlooplandbouw is het beste business-model. *WageningenWorld*.
199. Pellikaan, F. (2018). Ruimte en gewicht uitdaging op drijvende. *Veeteelt*.
200. van der Knaap, J. (2018). Verduurzaming vraagt om geld. *Veeteelt*.
201. van Drie, I. (2018). Grondgebondenheid als sleutel in sector. *Veeteelt*.
202. van Zessen, T. (2018). Landbouwvisie is voor melkveehouder een schot voor open doel. *Veeteelt*.
203. Heining, N. (2018). Landbouw, natuur en voedsel: waardevol & verbonden. *Ekoland*.
204. van Zessen, T. (2018). Kringloop sluiten door gras te telen. *Veeteelt*.
205. Sikkema, A. (2018, 4-okt). Hoe sluiten we de kringlopen? *Resource*.
206. Janmaat, L., L. (2018). Een ongeakkelijke waarheid. *Ekoland*.
207. Koopman, W. (2018). Een kringloop dankzij koeien. *Veeteelt*.
208. Redactie. (2018). Groen en blauw: zijden van dezelfde medaille. *Waterspiegel*.
209. van der Knaap, J. (2018). Hoge kostprijs maakt sector kwetsbaar. *Veeteelt*.
210. van Zessen, T. (2018). Nervositeit op kunstmestmarkt drijft de prijzen op. *Veeteelt*.
211. van Zessen, T. (2019). Van rotte mest naar rijpe mest. *Veeteelt*.
212. Sikkema, A. (2018). De veldbloemen moeten weer bloeien. *Resource*.
213. van der Knaap, J. (2018). Veehouderij onmisbaar in voedselvraagstuk. *Veeteeltvlees*.
214. Kleis, R. (2019). Stikstoflast eist combi van forse ingrepen. *Resource*.
215. Strating, J. (2019). Bevlogenheid en innovatiekracht van telers is indrukwekkend. *KAS*.
216. Verkerk, H. (2019). Mengen van meststoffen: Noodzaak, (on)mogelijkheden en wenselijkheid. *Grondig*.
217. Blok, A., & van Veluw, K. (2019). Agroforestry - klimaatneutraal voedsel produceren? *Ekoland*.
218. Koopman, W. (2019). Samenleving heeft boer voor biodiversiteit. *Veeteelt*.
219. Sikkema, A. (2019, 31-jan). WUR deelt ecologische kennis met groen onderwijs. *Resource*.
220. de Vries, G. (2019). Koeknuffelaars in de wei en stampot aan het voerhek. *Veeteelt*.
221. Huybrechts, M. (2019). Is een elektrische aandrijving interessant? Voermengwagen van Kuhn. *Boer&Tuinder*.
222. Janmaat, L. (2019). Bio-Kansen: een scenario studie. *Ekoland*.
223. Janmaat, L. (2019). Pesticiden verstoren het bodemsysteem. *Ekoland(2)*.
224. van Zessen, T. (2019). Kunstmest staat niet langer op een voetstuk. *Veeteelt*.
225. Teunis, U. (2019). Hoe ver zijn we? *Ekoland*.
226. van Zessen, T. (2019). Fokken op een bedrijfsspecifieke koe. *Veeteelt*.
227. Sikkema, A. (2019, 4-apr). Buitenposten nieuwe stijl: WUR toont ander gezicht in de regio's. *Resource*.
228. Schlaman, G., & Bearzatto, I. (2019). Biologische Velg 2019 met TT-parcours. *Ekoland*.
229. Gielen, P. (2019, 14-jun). Nieuwe opleidingen voor professionals van de toekomst. *Agro&Chemie*.

230. Nederland, V. (2019, 18-jun). Natuur- en milieuorganisaties: landbouwplan van minister Schouten gemiste kans. *NatureToday*.
231. Koopman, W., & Rozendaal, J. (2019). Kringloopplan laat lastige keuzes liggen. *Veeteelt*.
232. van der Have-Raats, E. (2019). Biologisch als het kan, chemisch als het moet. *Gewasbescherming*.
233. Willemen, D. (2019). Kringlooplandbouw en plantenziekten: Kansen en zorgen bij de beheersing van ziekten en plagen. *Gewasbescherming*.
234. Sikkema, A. (2019, 4-jul). WUR moet nieuwe voedselsystemen ontwerpen. *Resource*.
235. Sikkema, A. (2019, 4-jul). Transitie naar kringlooplandbouw raakt ook WUR. *Resource(2)*.
236. van der Lee, M. (2019, 5-jul). Maak zelf gemeenschappelijk landbouwbeleid. *Greenity*.
237. Braakman, L. (2019, 15-jul). 'Landbouwsector staat voor een omslag'. *Greenity*.
238. Wolters, W. (2019). Kringlooplandbouw in de praktijk. *Geitenhouderij*.
239. Pellikaan, F. (2019). We moeten naar robuustere wetgeving'. *Veeteelt*.
240. Kleis, R. (2019, 17-okt). Waar blijft de landbouwvisie? Bestuurskundige Candel: 'Houd op met pleisters plakken'. *Resource*.
241. Sikkema, A. (2019, 7-nov). Samen de kringlopen sluiten: Op bezoek bij drie innovatiewerkplaatsen. *Resource*.
242. Lentjes, M. (2019, 11-nov). Minister Schouten zet in op kortere voedselketen. *Voedingsindustrie*.

Bijlage B Indeling deelnemers debat (organisaties) naar narratieven

Narratief van de onafhankelijke boer

Auteur (organisatie of individu)	Groep
LTO Nederland, portefeuille Natuur en Landschapontwikkeling	Boer, regulier
boer, melkveehouder met 135 koeien op 80 ha	Boer, regulier (melkvee)
boer, melkveehouder met 180 koeien, bestuurder	Boer, regulier (melkvee)
boer, melkveehouder regulier	Boer, regulier (melkvee)
boer, melkveehouder regulier (Boerderij IJsbrand Bol)	Boer, regulier (melkvee)
boer, melkveehouder regulier, bestuursfuncties	Boer, regulier (melkvee)
Courage, innovatieorganisatie melkveesector, directeur	Boer, regulier (melkvee)
LTO Melkveehouderij, voorzitter	Boer, regulier (melkvee)
LTO Vakgroep Melkveehouderij, voorzitter	Boer, regulier (melkvee)
Nederlandse Melkveehouders Vakbond (NMV)	Boer, regulier (melkvee)
Nederlandse Melkveehouders Vakbond (NMV), voorzitter	Boer, regulier (melkvee)
Adviesbureau Boerenverstand	Kennis en advies duurzaamheid
Avalon, onderzoeker	Kennis en advies duurzaamheid
Biodiversiteit in Business, adviseur Verdienmodellen Landbouw	Kennis en advies duurzaamheid
CLM kennis- en adviesbureau, senior adviseur	Kennis en advies duurzaamheid
AgriFirm, directeur coöperatieve en publieke zaken	Ketenpartij
Taskforce duurzaamheid zuivelsector, bestuurder (België)	Ketenpartij
Bilanx Adviseurs, juridisch agrarisch adviseur	Ketenpartij
IPM Impact, directeur	Ketenpartij
Royal A-ware (Kaasproducent)	Ketenpartij
Nyenrode faculty Center for Entrepreneurship, Director	Onderzoek, economie
Universiteit Utrecht, Politicoloog (University College Roosevelt)	Onderzoek, sociaal
WUR (Voormalig), landbouwsocioloog	Onderzoek, sociaal
WUR, Bestuurskunde, Universitair docent	Onderzoek, sociaal
WUR, Ethiek in Levenswetenschappen, hoogleraar	Onderzoek, sociaal
Bond van Landpachters en Eigen-Grondgebruikers (BLHB), adviseur	Overig
FreedomLab Thinktank, onderzoeker (filosofie en economie)	Overig
PUM Netherlands senior experts, strategisch adviseur	Overig
Voedingscentrum, expert duurzaam eten	Overig
Algemene Waterschapspartij, bestuurder	Politiek
CU, Lid Europees Parlement	Politiek
CU, Statenlid	Politiek
kamerlid, CU	Politiek
kamerlid, D66	Politiek
Raadslid lokale partij Ronduit Open in Leudal	Politiek

Narratief van natuurinclusiviteit

Auteur (organisatie of individu)	Groep
boer, biologische melkveehouder	Boer, kringloop / biologisch
boer, boerderij Eytemaheert (natuurinclusief)	Boer, kringloop / biologisch
boer, Boerderij 't Paradijs (biologisch)	Boer, kringloop / biologisch
Boer, Kipster (mede-eigenaar)	Boer, kringloop / biologisch
boer, reguliere akkerbouwer, klimaatactivist	Boer, kringloop / biologisch
boer, trekker werkplaats Fjildlab	Boer, kringloop / biologisch
Coöperatie Agrobosbouw Limburg, initiatiefnemer	Boer, kringloop / biologisch
CSA Netwerk Nederland	Boer, kringloop / biologisch
Ecolana, voorzitter	Boer, kringloop / biologisch
Federatie Agro-ecologische Boeren	Boer, kringloop / biologisch
Floating Farm, bedrijfsleider	Boer, kringloop / biologisch
Gebiedscoöperatie Westerkwartier, Directeur	Boer, kringloop / biologisch
Netwerk Biocyclische Veganlandbouw	Boer, kringloop / biologisch
NLG Holland (Coöperatie duurzame bloembollenkwekers), voorzitter	Boer, kringloop / biologisch
Permacultuur Boeren Nederland	Boer, kringloop / biologisch
School voor biodynamische landbouw (Aeres Warmonderhof), docent	Boer, kringloop / biologisch
Stichting Zeldzame Huisdierrassen (SZH), voorzitter	Boer, kringloop / biologisch
Toekomstboeren	Boer, kringloop / biologisch
Schrijver	Media
Gelderse Natuur en Milieufederatie	Natuur en milieu
Greenpeace	Natuur en milieu
Milieudefensie	Natuur en milieu
Mobilisation for the Environment	Natuur en milieu
Natuurmonumenten, provinciaal ambassadeur	Natuur en milieu
Plant Power Animal Rights	Natuur en milieu
Staatsbosbeheer	Natuur en milieu
Stichting de Club van Tien Miljoen	Natuur en milieu
Transitiecoalitie Voedsel	Natuur en milieu
True Animal Protein Price Coalition (TAPP Coalitie), directeur	Natuur en milieu
TTIP, CETA en landbouw-coalitie, coördinator	Natuur en milieu
Vlinderstichting	Natuur en milieu
Vogelbescherming Nederland	Natuur en milieu
WNF, Hoofd van afdeling voedsel en landbouw	Natuur en milieu
WUR, Forest and Nature Policy group	Onderzoek, ecologie / milieu
WUR, Wageningen Economic Research, Business developer	Onderzoek, ecologie / milieu
Louis Bolk Instituut	Onderzoek, ecologie / milieu
Louis Bolk Instituut, directeur	Onderzoek, ecologie / milieu
Oxford University, Population Health, onderzoeker	Onderzoek, ecologie / milieu
Radboud Universiteit, ecologie, hoogleraar	Onderzoek, ecologie / milieu
Vrije Universiteit, Integrale Stikstofstudies	Onderzoek, ecologie / milieu
WUR, Agro-ecologie, docent	Onderzoek, ecologie / milieu

WUR, Agro-ecologie, senior onderzoeker	Onderzoek, ecologie / milieu
WUR, Agro-ecologie, student	Onderzoek, ecologie / milieu
WUR, Bodembioogie, hoogleraar	Onderzoek, ecologie / milieu
WUR, Omgevingswetenschappen, hoogleraar	Onderzoek, ecologie / milieu
WUR, Plantenecologie en Natuurbeheer, hoogleraar	Onderzoek, ecologie / milieu
Rijksuniversiteit Groningen, Economie	Onderzoek, economie
Tilburg University, TIAS School for Business and Society	Onderzoek, economie
WUR, Landbouweconoom	Onderzoek, economie
Radboud Universiteit, communicatie, hoogleraar	Onderzoek, sociaal
Radboud Universiteit, planologie, geografie en milieu, hoogleraar	Onderzoek, sociaal
Radboud Universiteit, planologie, geografie en milieu, onderzoeker	Onderzoek, sociaal
WUR, Landschapsarchitectuur en Planning	Onderzoek, sociaal
WUR, Regionale Ontwikkeling en Ruimtegebruik	Onderzoek, sociaal
Adviesbureau Landschap in Omgeving (L in O)	Overig
Hivos (ontwikkelingssamenwerking), CEO	Overig
Icco Cooperation (ontwikkelingssamenwerking boeren), CEO	Overig
Raad voor Dieraangelegenheden (RDA), voorzitter	Overig
WUR, Toegepaste Filosofie, hoogleraar	Overig
kamerlid, Groenlinks	Politiek
kamerlid, PvdA	Politiek
kamerlid, PvdD	Politiek
kamerlid, SP	Politiek
gemeenteraadslid, Progressief Westerveld	Politiek
waterschapspartij, Water Natuurlijk (voorzitter)	Politiek

Narratief van technologische innovatie

Auteur (organisatie of individu)	Groep
brancheorganisatie Meststoffen Nederland	Ketenpartij
CUMELA Meststoffendistributie, secretaris	Ketenpartij
OCI kunstmestproducent, verkoopleider	Ketenpartij
Timac Agro, regiomanager	Ketenpartij
Columnist, cultuurfilosoof	Media
Columnist, filosoof	Media
Journalist, landbouw	Media
WUR, Agrotechnologie, hoogleraar	Onderzoek - landbouw
WUR, Agrotechnologie, onderzoeker	Onderzoek - landbouw
WUR, Dierlijk Productiesysteem, hoogleraar	Onderzoek - landbouw
WUR, Dierwetenschappen, Directeur	Onderzoek - landbouw
WUR, Dierwetenschappen, onderwijscoördinator	Onderzoek - landbouw
WUR, Dierwetenschappen, student	Onderzoek - landbouw
WUR, Landbouw- en voedselkundige en voorzitter RvB	Onderzoek - landbouw
WUR, Nutriëntenmanagement, hoogleraar	Onderzoek - landbouw
WUR, Plant Pathology, senior-onderzoeker	Onderzoek - landbouw
WUR, Plant Research, Proeftuin PAET-WUR	Onderzoek - landbouw
WUR, Plantaardige Productiesystemen, hoogleraar	Onderzoek - landbouw

WUR, Wageningen Livestock Research, onderzoeker	Onderzoek - landbouw
kamerlid, VVD	Politiek

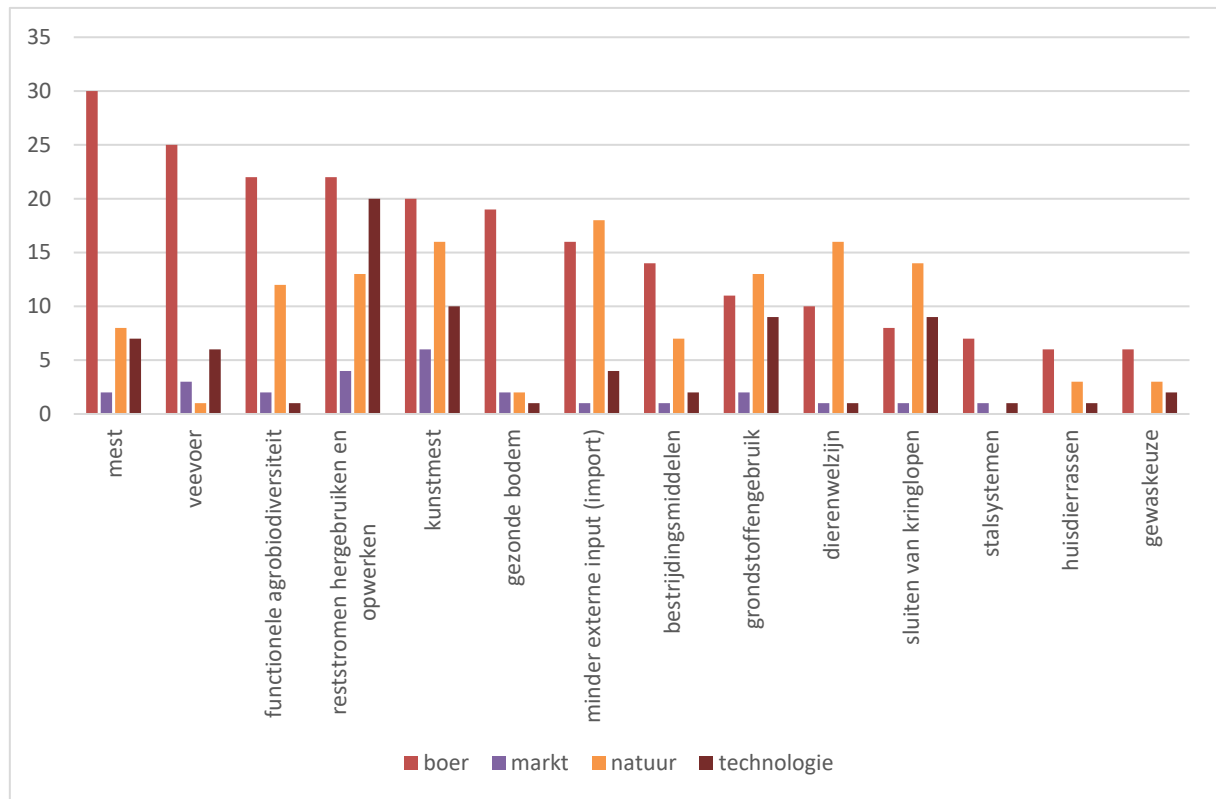
Narratief van de markt

Auteur (organisatie of individu)	Groep
boer, reguliere melkveehouder	Boer, kritisch
Dutch Dairymen Board	Boer, kritisch
De Heus Diervoeders, manager corporate affairs	Ketenpartij
Mestverwerking Fryslân, eigenaar	Ketenpartij
Nederlandse Vereniging van Rentmeesters (NVR), voorzitter	Ketenpartij
Rabobank	Ketenpartij
Veevoedingsadviesbureau, mede-eigenaar	Ketenpartij
Redacteur, Ondernemen Boerderij	Media
WUR, Agrarische Economie en Plattelandsbeleid	Onderzoek, economie
CDA, Gedeputeerde Overijssel	Politiek
SGP, lid Europees Parlement	Politiek
kamerlid, CDA	Politiek
kamerlid, PVV	Politiek
kamerlid, SGP	Politiek
SGP-Jongeren	Politiek

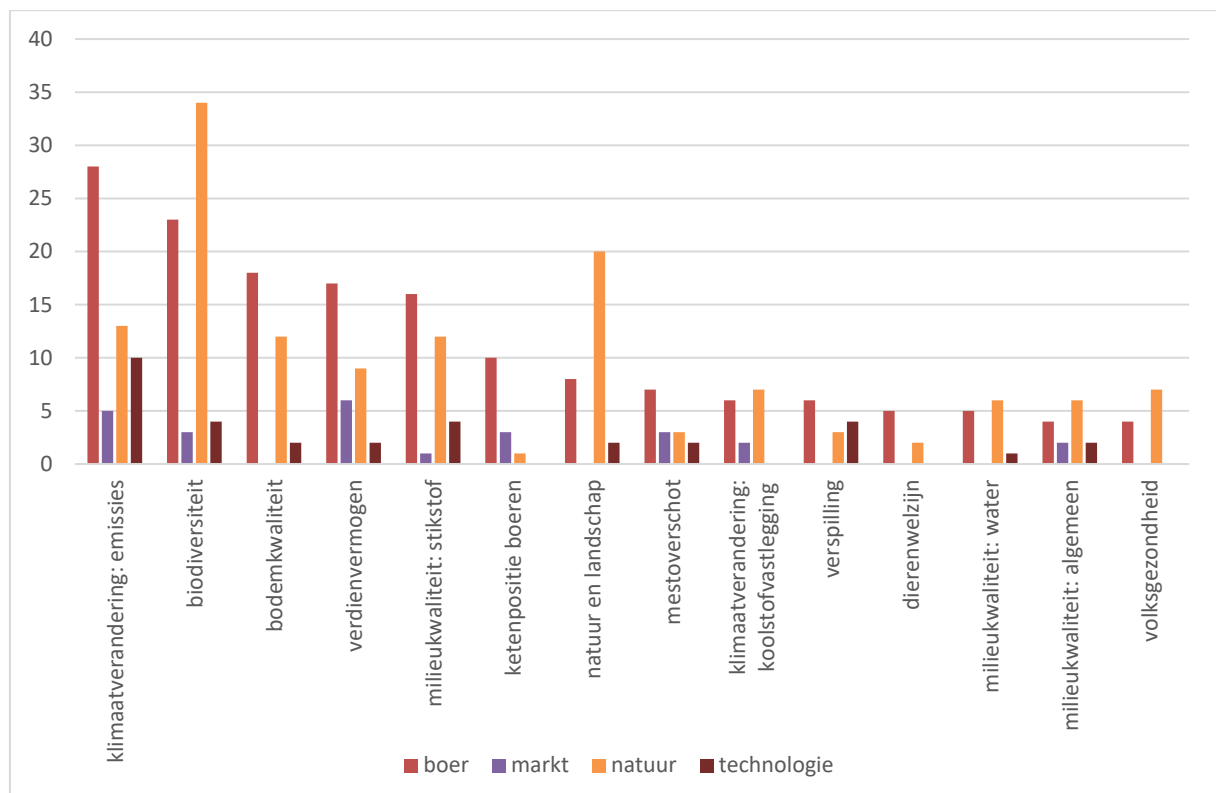
Bijlage C Retorisch spel en narratieven

Narratief van de onafhankelijke boer

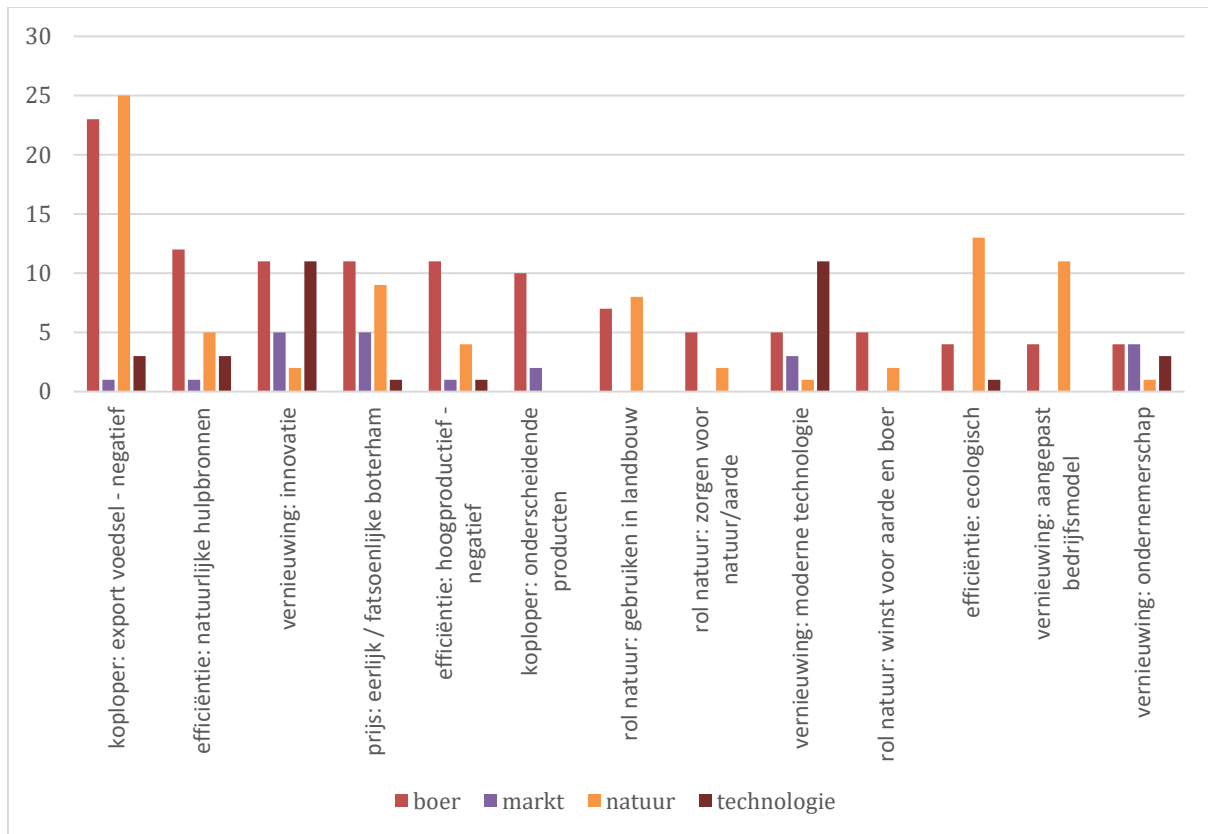
Figuur C. 1 Semantisch spel binnen het narratief van de onafhankelijke boer.

Figuur C. 2 Causaal spel binnen het narratief van de onafhankelijke boer.

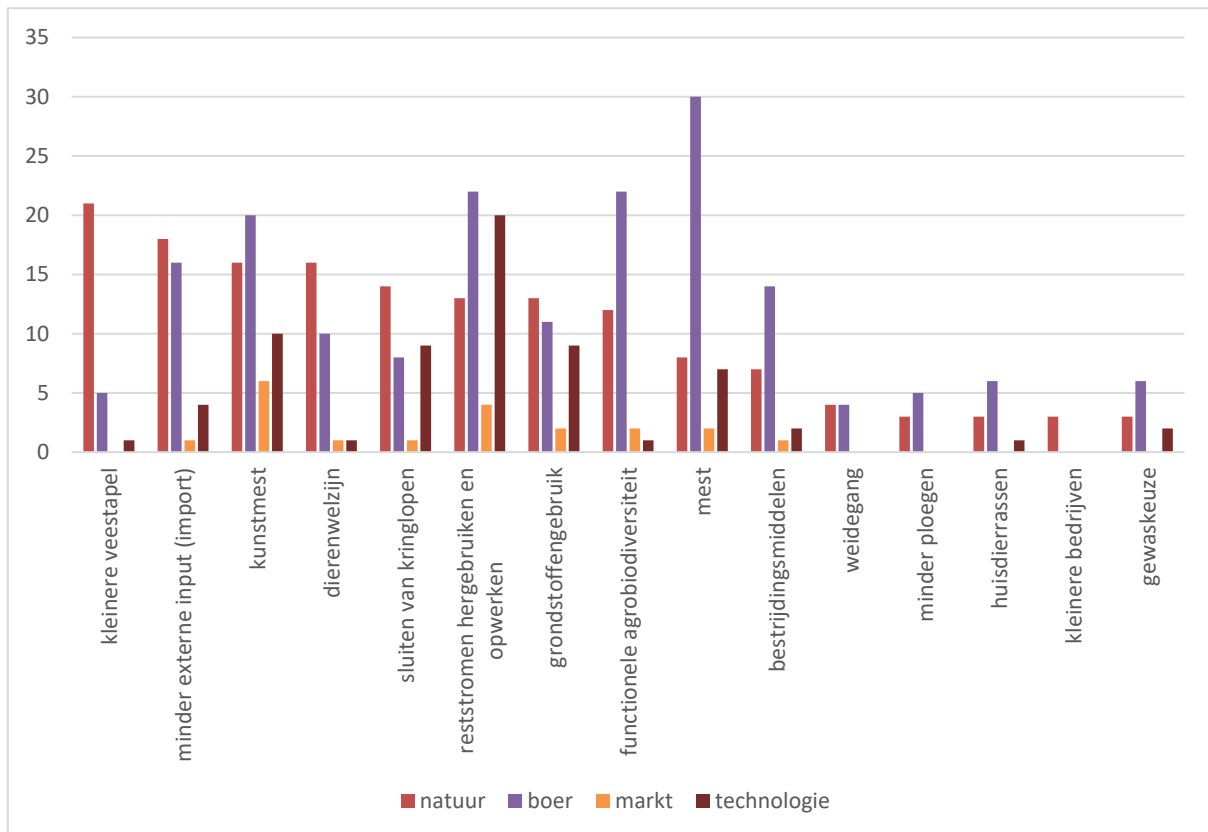

Figuur C. 3 Normatief spel binnen het narratief van de onafhankelijke boer.

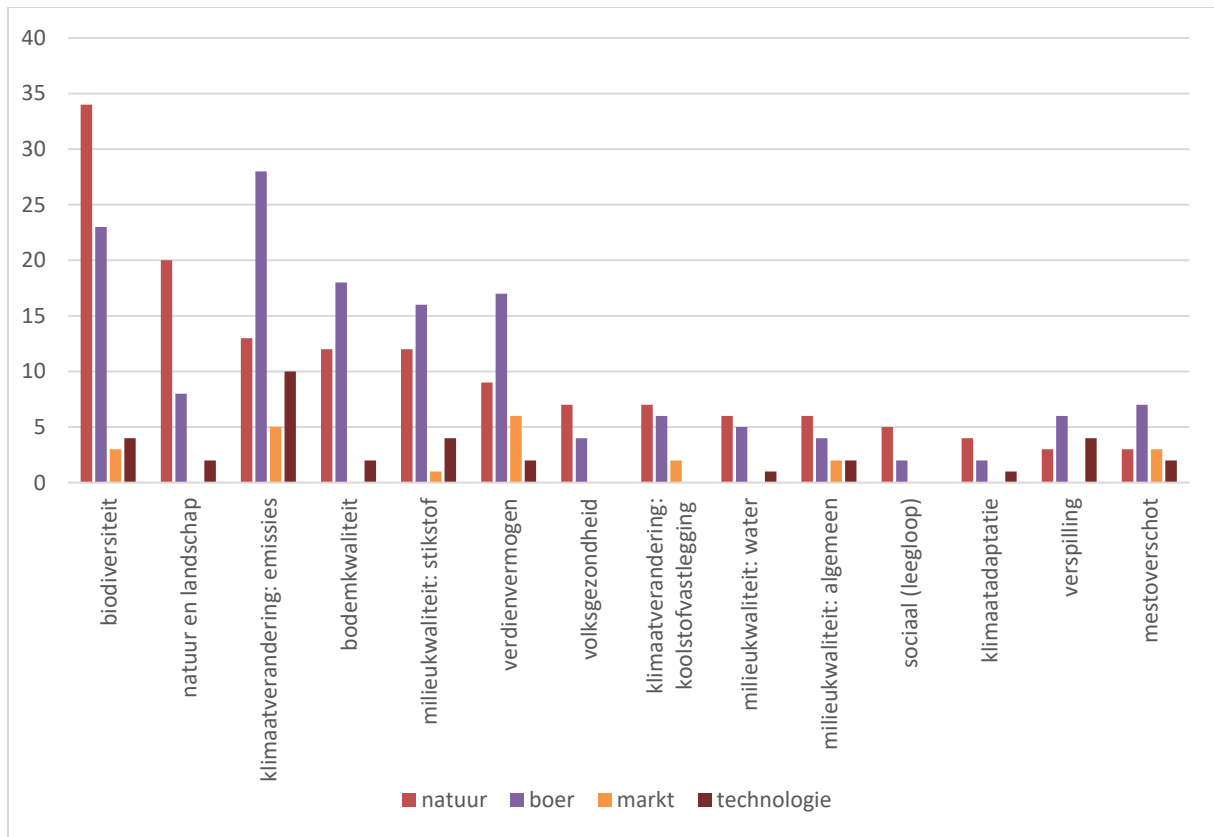

Narratief van natuurinclusiviteit

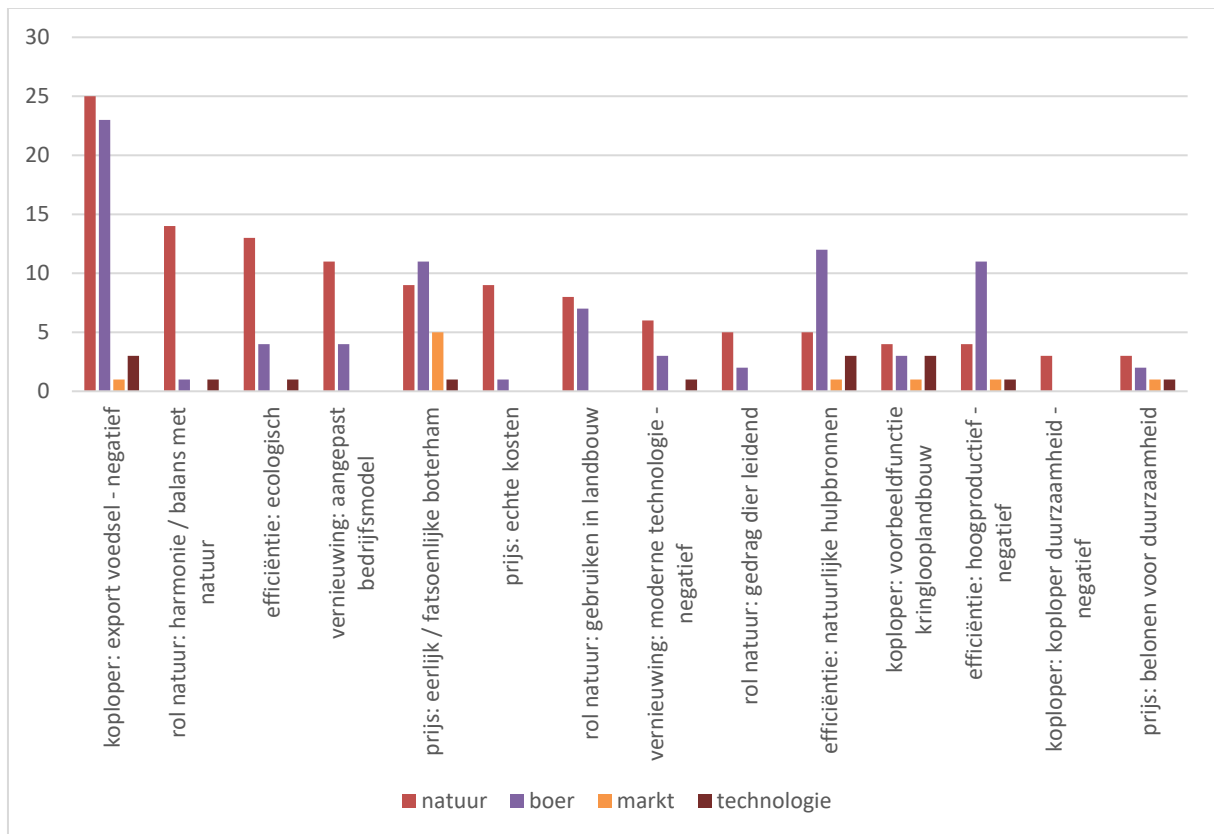
Figuur C. 4 Semantisch spel binnen het narratief van natuurinclusiviteit.

Figuur C. 5 Causaal spel binnen het narratief van natuurinclusiviteit.

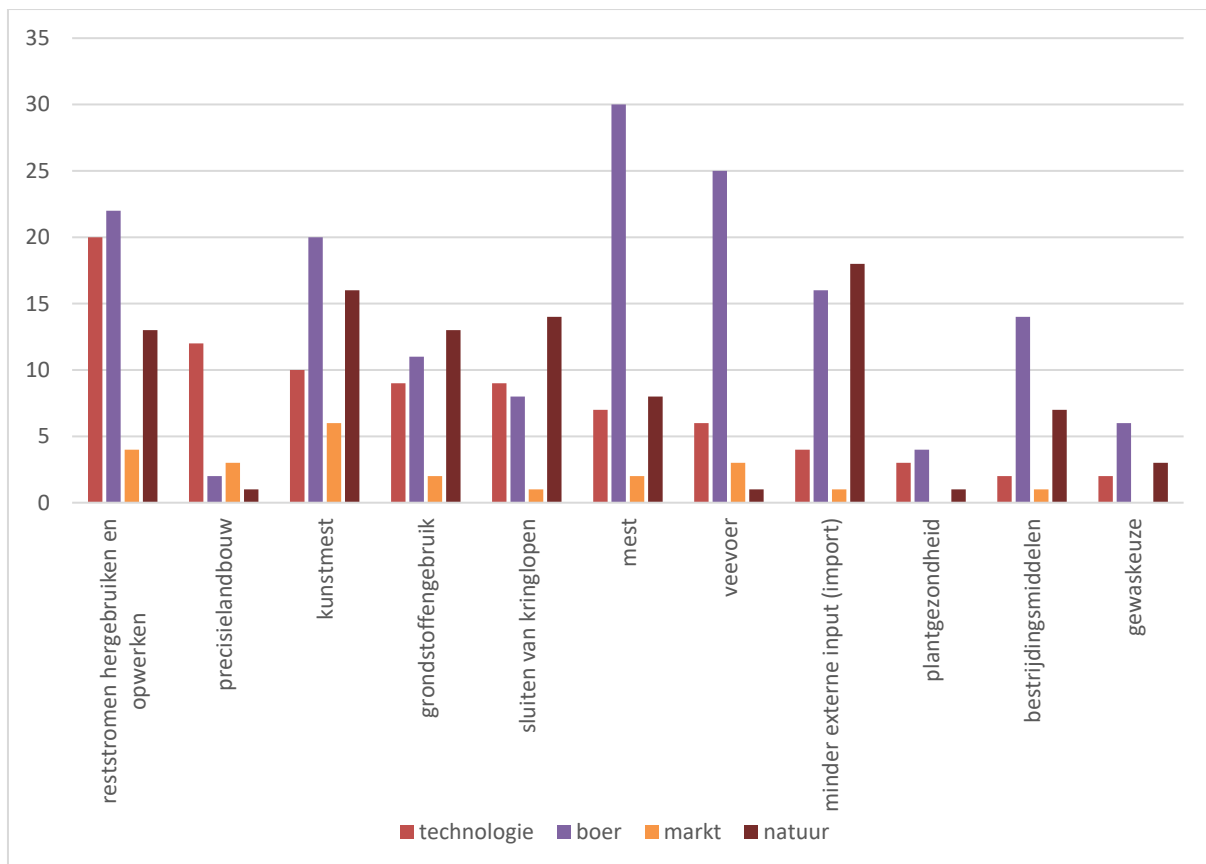

Figuur C. 6 Normatief spel binnen het narratief van natuurinclusiviteit.

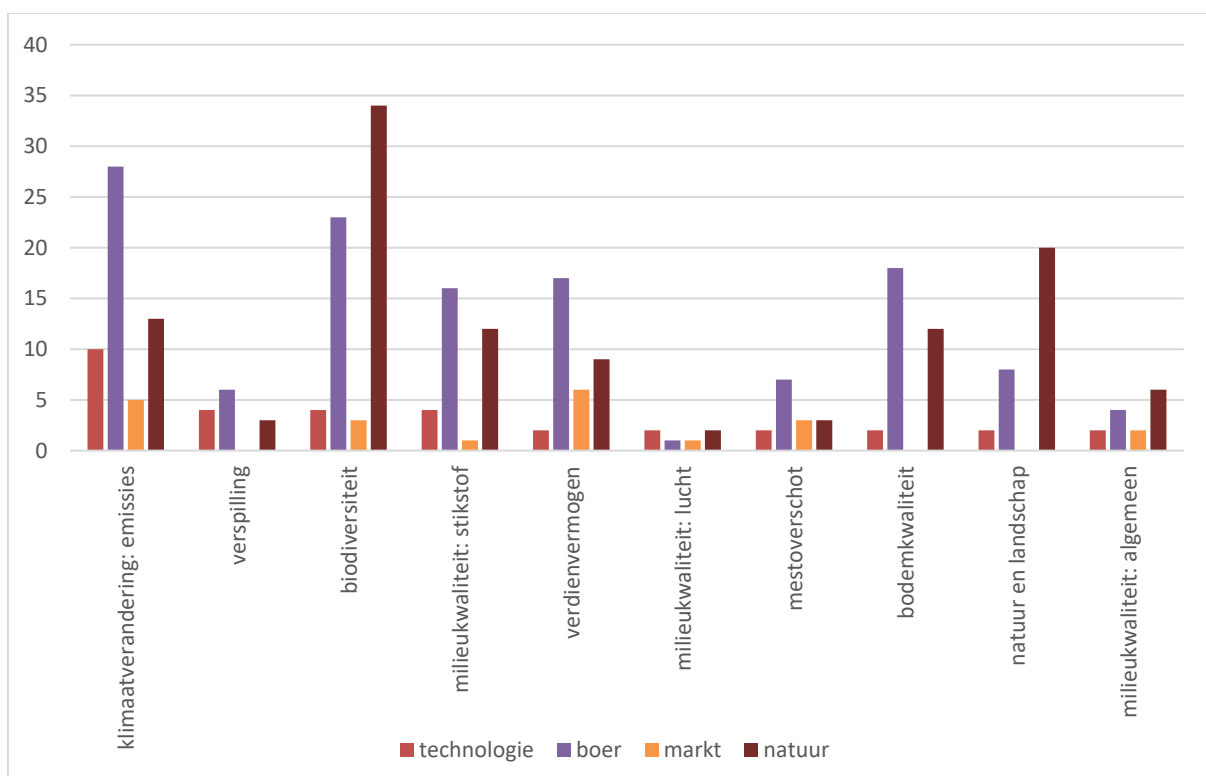

Narratief van technologische innovatie

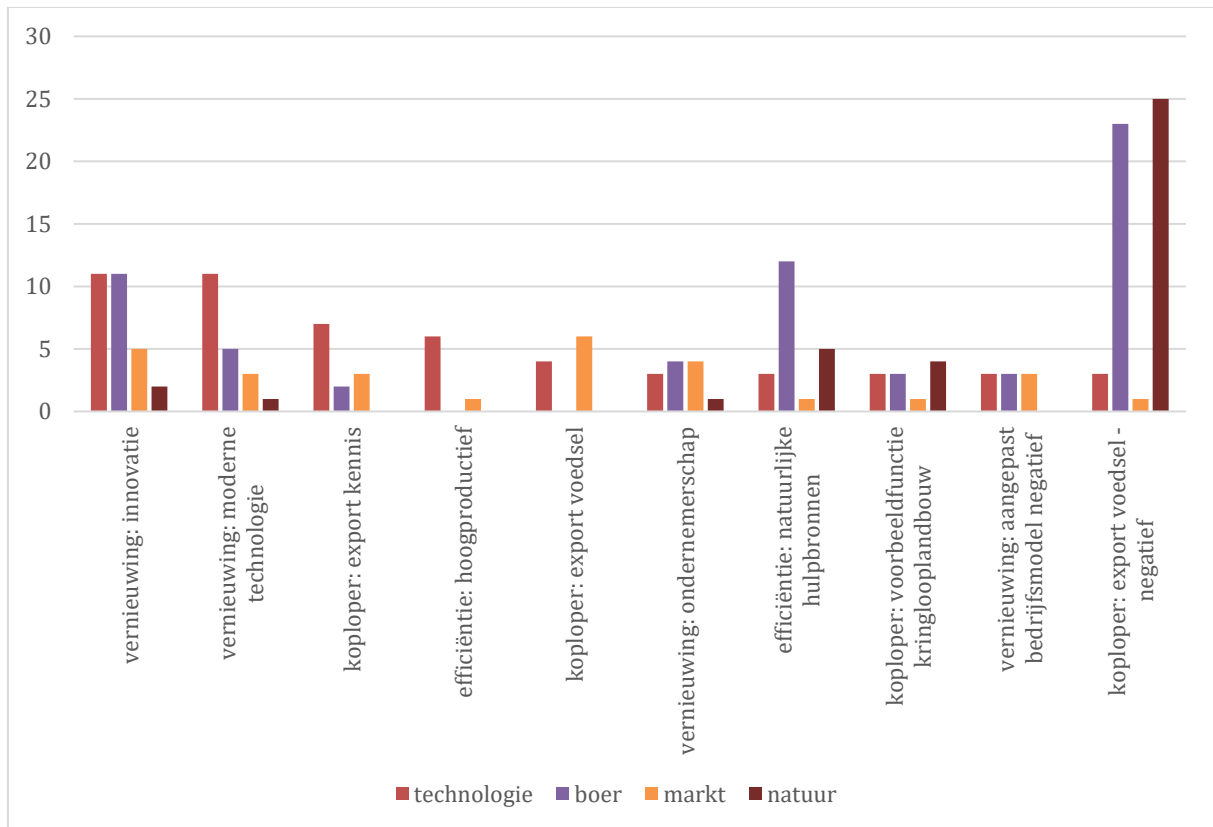
Figuur C. 7 Semantisch spel binnen het narratief van technologische innovatie.

Figuur C. 8 Causaal spel binnen het narratief van technologische innovatie.

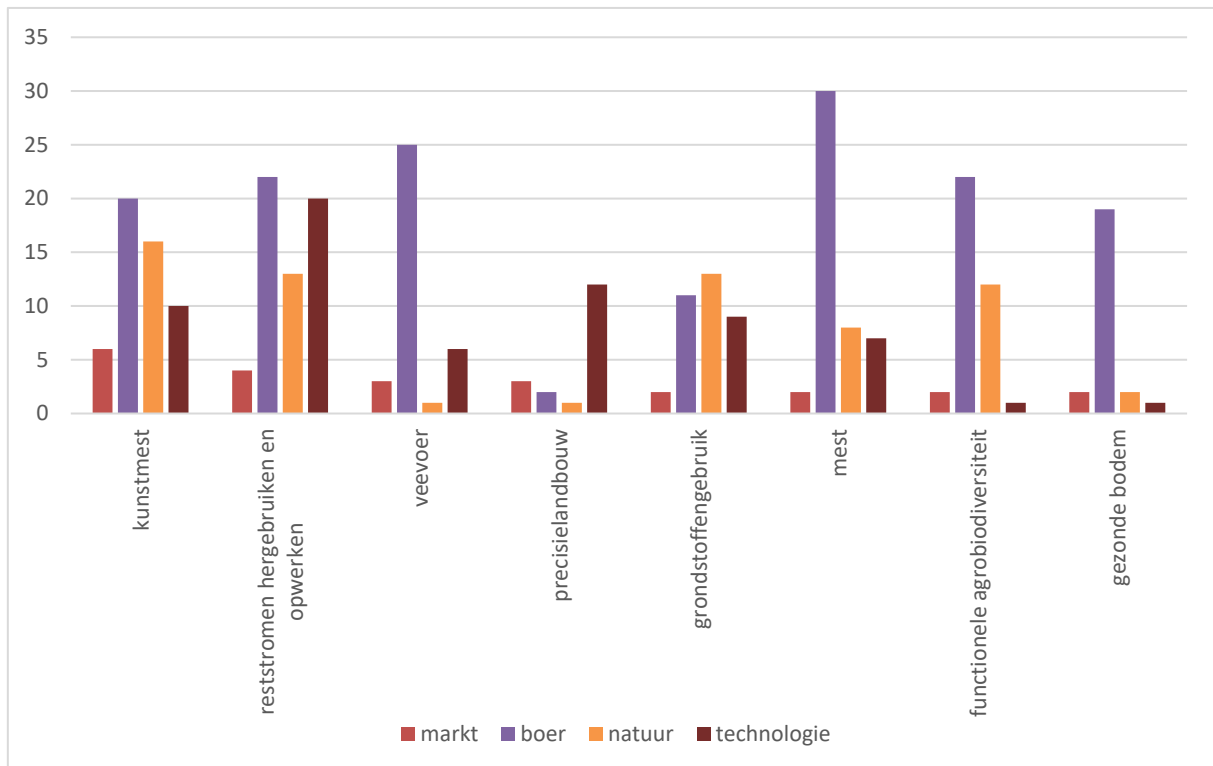

Figuur C. 9 Normatief spel binnen het narratief van technologische innovatie.

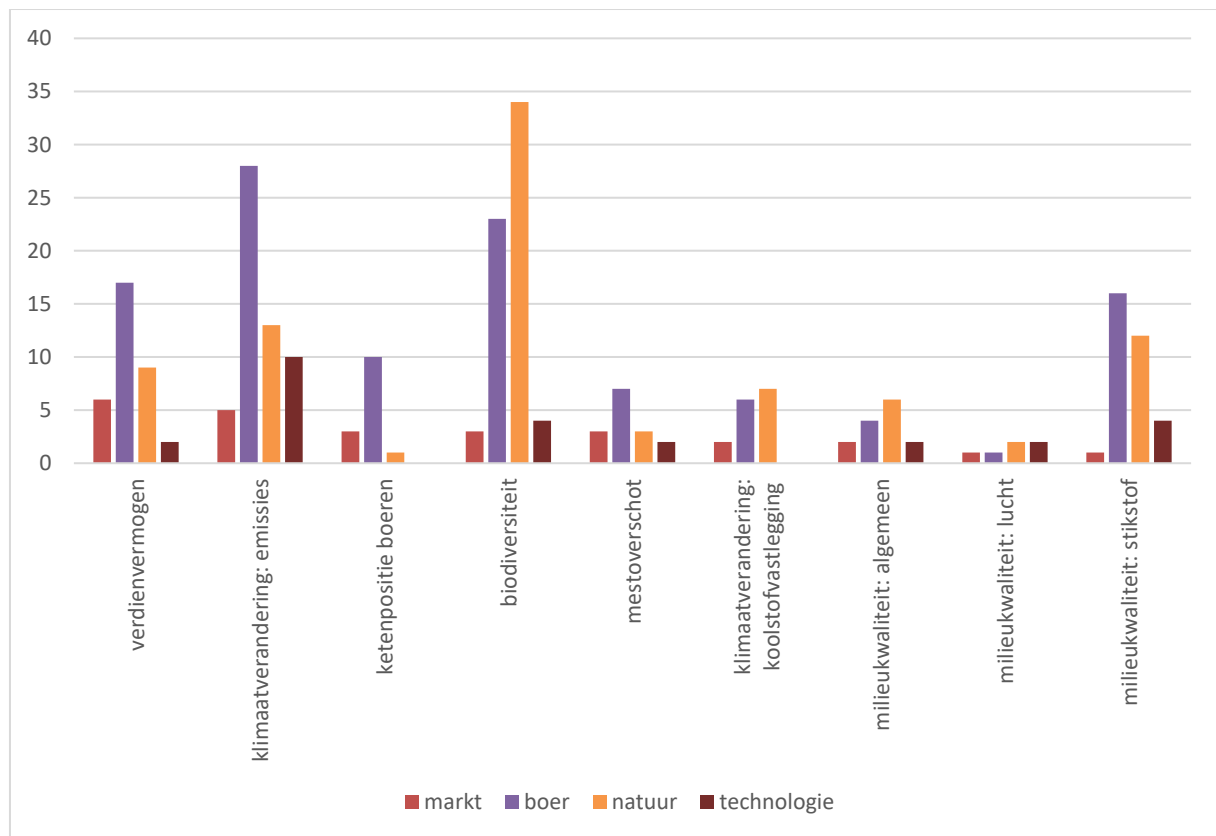

Narratief van de markt

Figuur C. 10 Semantisch spel binnen het narratief van de markt.

Figuur C. 11 Causaal spel binnen het narratief van de markt.

Figuur C. 12 Normatief spel binnen het narratief van de markt.

